

Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
Odsjek za književnosti naroda BiH

REDUKCIONIZAM KAO METOD U KRITICI ANDRIĆEVE PROZE

Završni magistarski rad

Mentor: prof. dr. Nenad Veličković

Studentica: Ajla Bogilović

Sarajevo, 2021.

Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet

Ajla Bogilović

Indeks br. 2901/2018; redovna studentica

Odsjek za književnosti naroda BiH i bosanski, hrvatski i srpski jezik;
nastavnički smjer

REDUKCIONIZAM KAO METOD U KRITICI ANDRIĆEVE PROZE

(završni magistarski rad)

Oblast: Poetički fenomeni srpske književnosti XX vijeka

Mentor: prof. dr. Nenad Veličković

Sarajevo, 2021.

Sadržaj

Uvod.....	4
Književna kritika kao prostor (ograničene) slobode	6
"Bitka za prošlost" – o (ne)pristrasnostima	10
Muhsin Rizvić – "Bosanski Muslimani u Andrićeve svijetu".....	16
Makaze u rukama kritičara.....	19
U svijetu pisaca i proroka	40
Zaključak	45
Literatura.....	50

Uvod

Uloga lika i djela Ive Andrića u neprestanom jačanju nacionalizama na prostoru bivše Jugoslavije danas je veća nego ikad. S jedne strane rušenje piščevog spomenika u Višegradu 1992. godine,¹ s druge korištenje njegovih tekstova, poput priče "Pismo iz 1920." i romana "Na Drini ćuprija", kao podsticaja i opravdanja za zločine u ratu 92-95.² Poznavanje samo ovih činjenica dovoljno je da se zapitate šta je podloga tome. O čemu je i na koji način Andrić pisao pa time izazvao ovako oprečne reakcije? Neki će se (nažalost, vjerovatno većina) po automatizmu opredijeliti za bližu im od dvije po ovom pitanju suprotstavljene strane. No, preporuka za sve one koji žele razumjeti u čemu leži korijen sukoba jeste da započnu svoju potragu za odgovorom na najjednostavniji način: pažljivim čitanjem Andrićeve književnosti. Potencijalni problem moglo bi biti to što dobra književnost najčešće računa na kompetentnog čitatelja³ koji će se moći uhvatiti u koštac sa kompleksnim značenjima teksta. Kako nisu svi koji žele čitati dovoljno obrazovani na tom polju, oni će, očekivano, posegnuti za kritičkim tekstovima koji će im poslužiti kao pomoć za razumijevanje i prilika da svoju interpretaciju uporede sa interpretacijom nekoga ko ima književnu naobrazbu. To čini zadatak književne kritike puno ozbiljnijim nego što bi se na prvi pogled mogao

¹ više u Milutinović, Zoran, *Bitka za prošlost*, Beograd: Geopoetika izdavaštvo, 2018.

² vidjeti Kazaz, *Egzistencijalnost/povijesnost Bosne – interpretacija u zamci ideologije* (<http://postjugo.filg.uj.edu.pl/baza/files/424/andric-bosna.pdf> - pristupljeno 24. 05. 2021)

³ Umberto Eko u svojoj knjizi "Šest šetnji kroz narativnu šumu" razlikuje dva tipa čitatelja – empirijskog i uzornog. "Empirijski čitalac ste vi, ja, bilo ko, kada čitamo tekst. Empirijski čitaoci mogu da čitaju na mnogo načina i ne postoji zakon koji im nalaže kako da čitaju zato što koriste tekst kao skladište sopstvenih strasti, koje mogu da dolaze izvan teksta ili koje tekst može slučajno da pobudi." (Eko, 15) Eko dalje tvrdi da nije zabranjeno koristiti tekst za sanjarenje, ali da nas ono navodi da se po narativnoj šumi krećemo kao da je to naša lična bašta, što se kosi sa očekivanjima koja autor ima od uzornog čitaoca. Uzornog čitaoca smatra "idealnim tipom koga tekst ne samo da predviđa kao saradnika nego pokušava i da stvori. (...) uzorni čitalac je neko ko je spreman da igra takvu igru (onu koju za njega priprema autor, op. A.B.) (Eko 16-17) Drugim riječima kazano, empirijski čitalac podliježe onom što obično zovemo učitavanjem. S druge strane, Ekov uzorni čitalac je svako ko ima kompetencije da uoči i shvati signale koje mu kroz tekst šalje autor i na taj način otključa značenja teksta koja empirijskom čitatelju uglavnom izmiču. To uključuje i određeni nivo enciklopedijskog znanja koji takvom čitatelju omogućava da otkrije aluzije i semantičke veze u tekstu. Koliko je, pak, tog znanja dovoljno da bismo uspjeli pravilno razumjeti tekst, Eko pojašnjava ovako: "Enciklopedijsko znanje koje se zahtijeva od čitaoca (ograničenja postavljena potencijalno beskrajnoj veličini maksimalne enciklopedije, koju nikada niko od nas neće posedovati) ograničeno je umetničkim tekstom. Verovatno bi uzorni čitalac Dime trebalo da zna da Bonaparte nije mogao da 1625. ima ulicu koja se po njemu zove, a Dima u stvari takvu grešku ni ne čini. Verovatno se od takvog čitaoca ne očekuje da zna ko je bio Servandoni, tako da Dima sebi može da dozvoli da ga pomene na krivom mestu. Izmišljeni tekst sugerise neke sposobnosti koje bi čitalac trebao da ima, kao što druge uspostavlja. Što se ostalog tiče tekst ostaje nejasan, ali naravno to nas ne obavezuje da istražujemo celu maksimalnu enciklopediju." (Eko, 134)

činiti. U rukama kritičara je moć da jedan književni tekst svojim vještinama tumačenja približi čitateljima. Način na koji se ta vještina koristi pitanje je kojim ću se baviti u ovom radu.

Kao inspiracija za pisanje rada poslužila mi je knjiga "Bitka za prošlost" Zorana Milutinovića. Autor se na gotovo četiri stotine stranica bavi analizom interpretacija Andrićevog djela proizašlih iz pera najpriznatijih bošnjačkih književnih kritičara. Ono što kod ove knjige naročito zadivljuje jeste Milutinovićeve jasnoća, snaga argumentacije, preciznost i jednostavan jezik koji je čini pogodnom za čitanje svima koji se žele približe upoznati s ovom temom. Međutim, iako uglavnom hvaljena, "Bitka za prošlost" je u protekle tri godine naišla i na nekoliko ozbiljnih kritika. Jedan od mojih zadataka bit će i da ukratko prikažem o čemu je Milutinović pisao, koji su glavni zaključci do kojih je došao, ali i koje su to slabije strane ove knjige i šta su zamjerke njenih kritičara. U sklopu ovog poglavlja detaljnije ću pojasniti i šta je u ovoj knjizi mene potaknulo da se uključim u analizu kritike o Andrićevoj književnosti, odnosno primjene redukcionističkog metoda na kojem ona (potencijalno) počiva i kakav doprinos time ovoj temi želim dati. Počet ću sa definiranjem književne kritike, određivanjem njenog glavnog zadatka i granica koje bi trebale spriječiti da književna kritika postane proizvoljno učitavanje značenja koja nemaju osnovu u tekstu ili se ona čini neodrživom i nategnutom. U tu svrhu koristit ću tekstove⁴ Svetozara Petrovića koje je Zdenko Lešić objedinio i objavio u knjizi pod nazivom "Nauka o književnosti".⁵ Zatim ću pokušati pojasniti kakav je to redukcionistički metod i kako on funkcioniše na polju književne kritike. Kako ovaj rad ne bi bio preobiman, u sklopu analize kritičkih tekstova baviti ću se onima koji tematiziraju Andrićev roman "Na Drini ćuprija".⁶ Komparativnom analizom kritičkih osvrta na roman i samog romana, provjerit ću da li je u tumačenju takav metod korišten i, ako jeste, kakve posljedice to ima po interpretaciju.

⁴ Korišteni tekstovi: "Književno djelo kao igra", "Književna kritika i nauka o književnosti", "O pojmu književne kritike", "Tumačenje poetskog teksta", "Interpretacija u kritici i nastavi", "Stanovište sadašnjosti i stanovište prošlosti u historiji književnosti".

⁵ Petrović, Svetozar, *Nauka o književnosti*, Beograd: Službeni list, 2009.

⁶ Za analizu sam odabrala tekstove koji se danas svrstavaju među najznačajnije za razumijevanje Andrićeve književnosti.

Književna kritika kao prostor (ograničene) slobode

Svako književno djelo jednom predočeno čitateljima postaje zauvijek legitiman predmet kritike. Ta reakcija koju ono izaziva, bila ona pozitivna ili negativna, čini od njega to što jeste – djelo, a ne puki redosljed slova i riječi na papiru. O ovakvoj prirodi književnog teksta pisalo se mnogo, ali za potrebe ovog rada pozvat ću se na tekstove Svetozara Petrovića i njegov pristup ovoj problematici. Petrović književno djelo shvata kao igru. U tekstu "Književno djelo kao igra" on pojašnjava šta ga je navalo da odabere baš taj termin i kako ga razumijeva:

"Izabrao sam je (riječ "igra", op. A. B.) – a na raspolaganju sam imao i poneku drugu, prije svega riječ komunikacija – zato što je jednim krugom svojih značenja dobro upućivala na predstavu koju sam imao na umu: živa, dinamična aktivnost sa više učesnika, sa nekim predmetom preko kojega se, po nekim pravilima koja su slobodno izabrana ali onda razmjerno stroga, uspostavlja njihov međudnos, koji opet jest odnos neke saradnje ali ne i identifikacije, pa može da bude i odnos odmjeravanja, štaviše borbe." (Petrović 2009:29)

Dinamična aktivnost sa više učesnika u ovom bi slučaju predstavljala odnos između tri komponente, ili, kako kaže Petrović, tri dimenzije: dimenzije pisca, dimenzije jezika i dimenzije čitaoca. Onog trenutka kada čitalac započne svoju čitalačku aktivnost, on postaje dio igre. Njen neizbježan rezultat jeste dojam koji razvija čitalelj prema pročitanoj. Tu dolazim do sljedećeg ključnog pojma, a to je kritika.⁷ Književna kritika je još jedno interesno polje Svetozara Petrovića. Značajan dio njegovih tekstova otpada na teme koje se tiču samog određenja kritike, njenih vrsta i odnosa prema nauci, ili preciznije, teoriji književnosti. Zadržat ću se nešto više na prvoj, odnosno na pokušajima da se književna kritika definiše kao nauka koja počiva na objektivnom sudu o književnom djelu. Komentirajući pokušaje imanentnih analitičara da utvrde jasan, objektivan kriterij za vrednovanje književnog djela, Petrović naglašava da se uprkos njima kritika mora smatrati "djelatnošću koja je osnovana na subjektivnom, privatnom sudu o djelu" (Petrović

⁷ Na portalu Hrvatska enciklopedija stoji da je kritika (od grčke riječi κριτική τέχνη: umijeće suđenja) ocjena, odnosno prosudba pozitivnih i negativnih strana neke pojave, čina, ideje, djela, pokreta, postupka ili događaja. Ona podrazumijeva istraživanje načela i činjenica s ciljem donošenja estetičkih ili filozofskih prosudbi o njima. Odnosi se i na umijeće prosuđivanja (vrednovanja, ocjenjivanja) duhovnih, književnih i umjetničkih djela na osnovu estetskih kriterija. U širem smislu može se tumačiti i kao prijekor, negativno stajalište prema nečemu. Književna kritika definiše se kao djelatnost komentiranja i prosuđivanja književnih djela koja prati osamostaljivanje književnosti od kraja XVIII stoljeća.

2009:111). Ako je, dakle, ne možemo promatrati kao nauku samim tim što joj nedostaju osnovni elementi koji nauku čine naukom – općeprihvaćene činjenice među kojima je moguće utvrđivati postojeće odnose – kako onda ispravno definirati književnu kritiku? Petrović je određuje kao "kreativnu aktivnost (odnosno rezultat kreativne aktivnosti) kojom se kritičarevu doživljaju djela utvrđuje kontekst, i ono se (djelo) njime (kontekstom) tumači i prema njemu vrednuje." (2009:125) U svemu navedenom ističu se dva pojma – kreativna aktivnost i subjektivnost. Ukoliko sintagmu "kreativna aktivnost" shvatimo kao stvaralački čin koji bi trebao biti po nečemu inovativan u odnosu na ono što je na određenom polju već dato, ostaje nam, na prvi pogled problematičan, pojam subjektivnosti. Subjektivno je pristrasno, naklonjeno nekome/nečemu, pod utjecajem ličnih želja ili potreba. Shodno tome, postavlja se sljedeće pitanje: gdje je granica samovolji, odnosno subjektivizmu kada je riječ o književnoj kritici i interpretaciji književnog djela kao njenom glavnom zadatku? Ukoliko već ne postoje objektivni kriteriji prema kojima treba tumačiti književni tekst, da li to znači da kritičar ima pravo pustiti mašti na volju i da li je svaki kritički tekst pritom podjednako relevantan? Razvijajući svoju tezu o nemogućnosti uspostavljanja objektivnih kriterija za tumačenje književnog teksta, Petrović nudi odgovor i na naše pitanje. Gdje je, dakle, granica subjektivnosti u interpretaciji?

"(...) da subjektivan sud nije isto što i samovoljan, hirovit i neobrazložen sud, da o kritici ustvari možemo govoriti tek kad je sud na neki način obrazložen, da se, međutim, razlaganje književnokritičkog suda ne može zamisliti kao njegovo dokazivanje: da je ono uvijek u biti prikazivanje konteksta prema kojemu se djelo čita, pokušaj da se u subjektivnom doživljaju nađe sudu opravdanje." (2009:127)

Doživljaj djela, jeste, dakle, neminovno subjektivan, ali čak i subjektivnost traži neko svoje uporište, "opravdanje" koje možemo zamisliti kao one elemente koji su kritičara naveli da logički, argumentovano, interpretaciju koju nudi smatra najuvjerljivijom. Gdje tražiti te elemente? U književnom tekstu koji bi morao biti polazište i osnova svake interpretacije koja teži tome da bude relevantna. Na početku svog tekst "*U musafirhani* i oko nje" Nenad Veličković iznosi postavke interpretativnog metoda koje odgovaraju ovoj zamisli:

"a) Značenja (riječi) u književnom tekstu nisu slobodna; ne određuju ih slobodne asocijacije čitaoca nego funkcija koju u tekstu imaju.

b) Funkcije riječi u književnom tekstu podređene su smislu teksta; onome što autor tekstom želi postići.

c) Književni tekst oblikovan je nizom stilskih i kompozicionih rješenja koja je tumač dužan opaziti i shvatiti i njihov doprinos smislu teksta objasniti.

(Ima tekstova, i pravaca, poput nadrealizma, gdje ove pretpostavke ne vrijede, ali ta tačna i korisna primjedba nije dovoljna da se odbaci interpretativni metod zasnovan na uvažavanju autorske odgovornosti za smisao teksta.)" (Veličković 2017:108)

U glavnom dijelu ovog rada provjerit ću koliko su interpretacije Andrićevog romana bliske ovim metodološkim postavkama, a koliko onom što Veličković na drugom mjestu u istom tekstu pojašnjava kao "navođenje citata koji su istrgnuti iz konteksta prema svojoj podobnosti" (2017:131) Tu dolazimo do ključnog pojma u ovoj analizi – redukcije, odnosno redukcionističkog metoda u interpretaciji. Šta tačno ona podrazumijeva? Krenimo redom. U Klaićevom "Rječniku stranih riječi" stoji: "redukcija *lat.* (*reducere* – voditi natrag) 1. prijelaz, svođenje složenoga na prosti oblik; 2. *biol.* oslabljenje, umanj enje u razmjerima i pojednostavljenje u građi organa u svezi s gubitkom njegova prijašnjeg značenja za organizam; 3. *ling.* oslabljenje zvuka (npr. u nenaglašenim slogovima kod nekih jezika); 4. smanjenje, ograničenje broja radnika, činovnika i sl.; 5. *uopće*: smanjenje, ograničenje, sniženje, skraćivanje, stegnuće; *prid.* redukcijski; redukcion; reducirati, - duciram – umanjiti, smanjiti, ograničiti, svesti na manju mjeru, sniziti, oslabiti, stisnuti, stegnuti, oboriti, spustiti, *isto i* redukovati, - ujem." (Klajić 1985:1140) Vidimo da je ovaj pojam primjenljiv u različitim oblastima, od biologije do lingvistike. Kako on funkcioniše na polju književne kritike? Ovu priču započela je Amila Kahrović-Posavljak u svom tekstu "Čitanje kao kanonizacija: Metode falsificiranja teksta na primjeru 'Mare milosnice' Ive Andrića" ⁸ Baveći se definiranjem interpretativnog kanona, ona naglašava da je on "u pravilu redukcionistički, kako spram samog teksta, tako i spram diskurzivne prakse u nekom društvu uopće, jer tekst reducira na ono što želi saopštiti a diskurzivnu praksu usmjerava u jednom smjeru utemeljujući u javnom diskursu dihotomiju 'pravog' nasuprot 'krivog' čitanja, koje se u pravilu smatra izdajstvom." Kroz analizu Rizvićeve interpretacije priče "Mara milosnica", objavljene u sklopu knjige "Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu", ona pokazuje da se to reduciranje vrši

⁸ <http://ivanlovenovic.com/clanci/varia/amila-kahrovic-posavljak-citanje-kao-kanonizacija-metode-falsificiranja-teksta-na-primjeru-mare-milosnice-ive-andrica> (pristupljeno 06. 07. 2021)

na nekoliko načina: svođenje interpretacije na prebrojavanje dobrih i loših likova, tumačenje izdvojenih citata van konteksta, prešućivanje dijelova teksta.

Na osnovu svega izloženog, redukcionistički metod u književnoj kritici mogli bismo definirati kao svako značenjsko pojednostavljivanje, osiromašivanje književnog teksta, namjerno odbijanje da se sagleda cjelina priče i njeno svođenje na manje dijelove koje se onda nastoji predstaviti dostatnim za razumijevanje pravog smisla književnog djela. Nakon analize kritičkih tekstova o Andrićevoj književnosti saznat ćemo i kakvi su rezultati primjene ovog interpretativnog metoda.

"Bitka za prošlost" – o (ne)pristrasnostima

U Beogradu je 2018. godine objavljena knjiga Zorana Milutinovića "Bitka za prošlost. Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam.". Na kraju prvog poglavlja u kojem govori o rušenju Andrićevog spomenika u Višegradu 1992, Milutinović naglašava da ova knjiga "nema za cilj da na enciklopedijski način pokrije čitavo jedno polje, nego da analizira njegove glavne struje i argumente koji su se u ovom diskursu oblikovali." (Milutinović 2018:20) Kritičari Andrićevog djela (i lika) kojima je Milutinović poklonio svoju pažnju su Šukrija Kurtović, Adil Zulfikarpašić, Muhamed Filipović, Muhsin Rizvić, Rusmir Mahmutćehajić, Esad Duraković, Sanjin Kodrić, a u sklopu poglavlja naslovljenog "Džamijska avlija" i Aziz Kadribegović, te usputno i predstavnici ovog diskursa okupljeni oko zbornika "Andrić i Bošnjaci". On se ne bavi samo problematičnom interpretacijom Andrićevog djela, već i različitim optužbama iznesenim na njegov račun, a koje se tiču piščevog političkog angažmana i nacionalnog opredjeljenja. Pokazat će se da je takav pristup bio neizbježan zato što proponenti ovog diskursa, čak i kad nastupaju s pozicije tumača književnosti, u Andriću vide čovjeka koji je i pisao s ciljem da se umili jednima, a demonizira druge. Zbog toga je nerijetko proglašavan prebjeglicom, oportunistom, nacionalistom... Milutinović dekonstruira ovakve i slične tvrdnje, precizno i argumentirano ih pobija i ukazuje na njihovu površnost i neosnovanost. Na osnovu svega što je u knjizi prikazano, moguće je izdvojiti nekoliko ključnih postavki koje postaju obilježja ovog diskursa i "interpretativnih strategija" koje predstavljaju put ka potvrđivanju teze o Andriću kao mrzitelju islama i Bošnjaka. Najkraće rečeno: Andrić izjednačava Turke i Bošnjake, pa samim tim Bošnjaci na svojim leđima nose teret "turske krivice"; Andrić prikazuje muslimane kao isključivo negativne (degenerike, umobolne, manijake i slično); Andrić svoje stavove "stavlja u usta" svojim likovima; Andrić stvara raskol među pripadnicima različitih vjera i jedne podstiče na osvetu drugima; Andrić je orijentalista. Zaključak je, nakon propitivanja svih ovih tvrdnji oslanjajući se pritom, prije svega, na Andrićeve tekstove, da je ovakav pristup izrazito proizvoljan, da ima vrlo malo ili nikakvo uporište u tekstu, da nekim kritičarima manjka bazičnog znanja iz teorije književnosti (koje bi podrazumijevalo razlikovanje autora i likova), te da kao takvo nije mjerodavno za razumijevanje Andrićevog književnog djela. Međutim, oni koji ovoj Milutinovićevoj knjizi pristupe sa željom da čitaju o vječito aktuelnom pitanju recepcije Andrića među Bošnjacima, na momente bi mogli ostati razočarani jer se autor u nekoliko navrata toliko udaljava od teme da gotovo morate okrenuti naslovnu stranicu i podsjetiti

se šta ustvari čitate. To se uglavnom dešava u onom dijelu knjige koji govori o "Andrićevstu" Rusmira Mahmutćehajića, samo što vi u jednom trenutku više ne čitate ni o Andriću, pa ni o Mahmutćehajiću, već o Reneu Genonu i Eriku Fegelinu. Jasno je da Milutinović gorljivo želi prikazati kakav je to profil ličnosti koji Andrića povezuje s nacionalizmom, pa čak i nacizmom. No, čitanje toliko infomacija irelevantnih za razumijevanje i Andrićevog djela, pa i Mahmutćehajićevog tumačenja, postaje zamorno i djeluje bespotrebno, a moglo bi biti zanimljivo možda onima kojima se Mahmutćehajić učini interesantnim, pa se požele dublje upoznati s procesom formiranja njegove ličnosti i stavova koje iznosi. Ipak, to nije jedina kritika koja se može uputiti "Bici za prošlost". Polemike oko svoje knjige Milutinović je dosad, koliko mi je poznato, vodio na tri fronta, i to sa Enverom Kazazom, Davorom Beganovićem i Damirom Šabotićem.⁹ Po dobrom običaju, sva trojica Milutinovićevih oponenta polaze od pozitivnih strana knjige i hvale autorovu jasnoću, preciznost, dosljednost i čvrstinu argumenata. Međutim, jedno mjesto u "Bici za prošlost" pokazalo se izrazito problematičnim i postalo predmet kritike i Kazaza, i Beganovića i Šabotića. Radi se o sljedećem: "U aprilu 1992. godine, na samom početku rata, pripadnici sarajevskog MUP-a, sve sami muslimani, streljali su u Velikom parku u Sarajevu osam zarobljenih vojnika JNA. Toliko su imali; šta bi radili da su imali osam hiljada?" (Milutinović 2018:246) Brojka od osam hiljada jasno upućuje na srpske zločine u Srebrenici. Kazazov odgovor (jednak Beganovićevom) "nije ih bilo osam hiljada, pa je Milutinovićeva dilema besmislena" autor "Bitke za prošlost" ne priznaje i kaže, u svom odgovoru Davoru Beganoviću: "Na moje pitanje –

⁹ U ovim polemikama pokrenute su još neke rasprave koje se ne tiču direktno teme ovog rada. Zato ću ih samo kratko spomenuti. Tu je, prije svega, i Kazazova tvrdnja da je bošnjačka nacionalistička kritika o Andriću nastala kao reakcija na velikosrpsku, što Milutinović ne prihvata (kao ni to da takva kritika uopće postoji, o čemu će u ovom radu biti riječi). Davor Beganović daje kraći prikaz Milutinovićeve knjige, a prigovori se tiču izvora koje Milutinović koristi (konkretno internet stranice <http://www.slobodan-milosevic.org/>). O (ne)postojanju velikosrpske kritike o Andriću piše: "Postoji li 'velikosrpska' književna kritika o Andriću? Vjerojatno ne postoji, kao što ne postoji ni 'velikobošnjačka'. Kritika je, priznat ćemo, kritika. Zsigurno bi bilo moguće pronaći ideološke elemente koji se sudaraju s temeljnim Andrićevim idejama i njegovim svjetonazorom (vjerojatno i s njegovim pogledom na Bosnu i Hercegovinu) kojega je Milutinović uvjerljivo i strastveno obrazložio. No da su ga za vrijeme rata od 1992-1995. politički i vojni vođe srpskoga naroda (i ne samo oni) zloupotrebljavali, stvar je koju ne treba osobito poricati. Isto je tako nedvojbeno da se You Tube povjesničar Ratko Mladić (cf. <https://www.youtube.com/watch?v=QflnjINoT4Q>) bar djelimično školovao na junačkoj epici. Povjesničar književnosti ali i general(ni) historiograf tako projicira sto devedeset godina staru sliku i stanovnike Bosne i Hercegovine, ma što Zoran Milutinović mogao reći o tome, doista i naziva Turcima." (Beganović, Kako razmišljati o Andriću?)

Rasprava sa Damirom Šabotićem je od spomenute tri najoštija, prezasićena ironijom i podsmijehom, što na momente prelazi granice dobrog ukusa, i sa jedne i sa druge strane. Predmet rasprave, pored već navedenih, je Palavestrino tumačenje "Pisma iz 1920.", "Tri dečaka" i "Noćnog razgovora 1941", a ono što Šabotić prikazuje u vezi sa posljednjim – naime, Palavestra citira samo jedan dio teksta i na osnovu njega gradi interpretaciju – dokazuje da redukcionizam o kojem ćemo detaljnije govoriti u ovom radu nije izuzetak kada je riječ o Palavestri.

šta bi ovi pripadnici sarajevskog MUP-a radili da su imali 8000 umesto 8 zarobljenika – odgovor ne može biti 'nisu imali 8000', jer je to već sadržano u pitanju. Odgovor može biti ili 'streljali bi osmoricu, a ostale bi pošteđeli', ili 'streljali bi sve'. Ne znam šta je tačan odgovor, pa zato i pitam. Ovo pitanje ne 'relativizuje' Srebrenicu, jer je to nemoguće – zločini se ne mogu ni relativizovati ni pravdati drugim zločinima, a oni koji u ovakvim stvarima uzvikuju 'relativizacija!' obično samo pokušavaju da spreče da se o nekim zločinima uopšte progovori..." Milutinović ne zna, pa pita, što je inače pohvalno, ali ko može znati odgovor na ovakvo pitanje? Iako tvrdi (u istom tekstu) da pitanje postavlja Mahmutćehajiću koji insistira na *Apsolutnoj Nevinosti* kada su Bošnjaci u pitanju, teško je suzdržati se od komentara i izbjeći utisak da se, malo preoblikovano, ovo pitanje može čitati i kao "Bošnjaci su ubili osam od osam, dokažite da ne bi ubili i osam hiljada, samo da su imali toliko". U tom slučaju, dvije stvari postaju problematične. To se ničim ne može dokazati, kao što se ne mogu ni pravdati ovako gnusne insinuuacije tobože izgovorene s ciljem da se pokaže da Apsolutna Nevinost ne postoji (jer to je kontekst u kojim su izrečene, piše Milutinović). Dokazivati se može potvrđenim činjenicama (zločinima), ali ne i "dokažite mi da ne biste počinili genocid samo da ste bili u prilici" iskazima. Oni se mogu smatrati nepromišljenošću i brzopletošću – ako se izgovore jednom. Međutim, kada tri različite osobe ukažu da problematičnosti ovog pitanja, a Milutinović ga ne korigira, već naprotiv, naglašava da tu ne vidi ništa sporno i insistira na njemu, onda to više nije greška iz nepromišljenosti i brzopletošći, nego jasan i, očigledno, čvrst stav.

No, vratimo se napokon na polje književnosti. Ne postoji velikosrpska kritika o Andriću, piše Milutinović u "Bici za prošlost" s istim malopredašnjim ubjeđenjem u ispravnost svog iskaza. Tu dolazimo do sljedećeg mjesta sukoba. Naime, i Enver Kazaz i Damir Šabotić navode ime Predraga Palavestre kao jednog od predstavnika tog diskursa. Milutinović ponovo istrajava dokraja u svojoj tvrdnji i brani Palavestru, samo što ovog puta argumenti nisu onako logični i čvrsti kakvi su bili u dijelu koji govori o bošnjačkoj kritici Andrića. Komentirajući i opravdavajući Palavestrinu interpretaciju Andrićeve priče "Pismo iz 1920.", u vezi sa njenim naslovom¹⁰, on tvrdi da se Palavestra ustvari zbunio, zaboravio šta je pročitao i brzopleto izjavio da je Andrić proročki najavio rat 1992. godine. Brzopletošć podrazumijeva nastajanje greški usljed brzine s kojom se pristupa nekom poslu. Mada nemamo podatak gdje je to i zašto Palavestra žurio dok je pisao ovaj

¹⁰ Detaljnije o ovome vidjeti u Milutinović (2018), poglavlje *Velikosrpska kritika manipuliše naslovima*.

tekst, i mada pretpostavljamo da svaki ozbiljan autor koji vodi računa o onom što plasira u javnost prije objavljivanja barem nekoliko puta provjeri i preispita napisano, uzmimo Milutinovićevu tvrdnju kao potencijalno ispravnu. Međutim, ponovit ću još jednom ono izrečeno maločas: tvrdnja napisana jednom može se pravdati brzopletošću i "zaboravom", ali ne i ona ponovljena nekoliko puta. Iako se ova polemika vodi oko Palavestrinog članka "Tragovi Andrićevih predskazanja", čitatelj se može, ukoliko pročita "Knjigu o Andriću", djelo istog autora, uvjeriti da to nije bio izuzetak. Kompletno poglavlje "Andrićevo obraćanje Evropi" napisano je u istom tonu. Razvijajući svoju ideju o Andrićevoj literaturi kao poruci koju je on pisao Zapadu, a čemu ću se vratiti nešto kasnije, Palavestra piše: "Nije ni sanjao da bi se njegove crne slutnje i proročanstva mogla ostvariti." (Palavestra 1992:258). Dakle, Andrić prorok odlučuje uzeti stvar u svoje ruke i moćnom Zapadu kroz svoje tekstove došapnuti što se to ovom "ukletom narodu", kako kaže Palavestra, sprema i pozvati ih upomoć. Nažalost, oni taj šapat nisu čuli ni razumijeli. Može li se, dakle, i ovo smatrati brzopletošću? Može, ako odlučite da pod svaku cijenu zažmirite pred logikom i svoje tvrdnje branite argumentima kojima u naučnim raspravama ipak nema mjesta.

U "Bici za prošlost", a zatim i u polemikama s Kazazom i Šabotićem, Milutinović poziva da se napiše knjiga ili članak u kojem će biti navedena imena srpskih kritičara koji su se bavili Andrićem, a čije se čitanje može označiti kao nacionalističko. Damir Šabotić se bavi prvenstveno Palavestrom i njegovim čitanjem "Pisma iz 1920.", fragmenta "Tri dječaka" i ponajviše zapisa "Noćni razgovor 1941.". Kazaz, s druge strane, tvrdi da pored Palavestre postoji još čitav niz takvih autora, ali odbija da kaže imena. To pitanje je ostalo otvoreno doskoro, kada se konačno pojavio članak koji predstavlja novi doprinos rješavanju ovog pitanja i pritom obiluje konkretnim imenima. Riječ je o tekstu Nenada Veličkovića "Srpski diskurs o Andriću: Tragovi kolektivne traume". Veličković na početku naglašava da će "pokušati pronaći primjere ovakve interpretacije u kritičkim i naučnim tekstovima koje su objavili izdavači s nacionalnim programom i autoritetom, autori s reputacijom nacionalnih institucija, ili članovi nacionalnih akademija nauka i umjetnosti" (Veličković 2020), razumijevajući pritom nacionalistički diskurs onako kako ga u svojoj knjizi opisuje Milutinović – "Komotan odnos prema činjenicama i dokazima, mišljenje koje je u suprotnosti sa logikom i tumačenje koje ne misli da je na bilo koji način obavezano onim što tumači – bilo da je reč o istoriji ili o Andrićevim delima – osnovne su karakteristike ovog diskursa. On se i ne zasniva na tumačenju Andrićevog književnog dela, niti se time prevashodno bavi, nego ima za cilj reviziju historiografskih saznanja o Osmanskom carstvu i Jugoslaviji, o položaju muslimana

i Muslimana u obe države, i obrazovanje mnenja koje će na taj način steći svoje mesto u bošnjačkoj javnosti, a bez obaveze da bude sameravano sa rezultatima akademske historiografije." (Milutinović 2018:19) S namjerom da provjeri da li se ova obilježja mogu pripisati i dijelu srpske kritike o Andriću, Veličković je stigao do sljedećih imena: Nikola Koljević, Vuk Milatović, Rade Lalović, Predrag Palavestra, Vladimir Dedijer, Zoran Konstantinović, Milan Bogdanović, Isidora Sekulić. Nakon što je analizirao tumačenja Andrićeve književnosti iz pera ovih autora, i pritom utvrdio da se ona ustvari naslanjaju jedna na druga, iznosi sljedeći zaključak:

"Očigledno je da postoji *srpsko čitanje Andrića*, koje koristi Andrićevo djelo (ili ga tretira kao okidač) za konstruiranje narativa o kolektivnoj traumi srpskog naroda. To čitanje, jednako kao i bošnjačko, karakteriše: a. *komotan odnos prema činjenicama i dokazima*; b. *mišljenje koje je u suprotnosti sa logikom*; i c. *tumačenje koje ne misli da je na bilo koji način obavezano onim što tumači – bilo da je reč o istoriji ili o Andrićevim delima*. Kad je riječ o istoriji, ono se fokusira na kolektivnu traumu, genocid nad Srbima Turaka, Austrijanaca, ustaša i Nijemaca, pri čemu Andrića čita kao pouzdanog svjedoka (pouzdanijeg od istoričara, jer ide dublje u psihologiju i motivaciju aktera, *potpunije osvetljava istorijski proces nego mnogi istoričari*). To čitanje sugerise da su Bošnjaci (muslimani) degenerisani konvertitstvom iz hrišćanstva u islam, ističe čistoću (Srba) naspram nečistoće katolika i muslimana, Bosnu percipira, geografski i kulturološki, kao prostor mržnje, uz druge karakteristike: *košmarnost, mračna kob, prokletstvo, morbidnost*, pri čemu se književni tekst koristi kao *patološki nalaz za nenormalno, bizarno, bolesno*. Karakteristika ovog diskursa je uopštavanje radi stilskog efekta (*tursko vrijeme je vrijeme kada su se srpske glave nabijale na kolac, islamski element je groteskan i strašan, Radisav predstavlja jedan narod – srpski narod, kojeg muče i uništavaju*). Andrić je izvan svake sumnje *srpski pisac (dužan epskom nasleđu sopstvenog jezika i u zavetnom predanju svoga naroda koji je duhovno iskustvo nacije pretvorio u razumljiv ljudski govor priče, koji se u svom razvoju približava nekim središnjim obeležjima i velikanima srpske kulture.)* (Veličković 2020)

Može se smatrati da je ovim tekstom, koji svojom metodologijom, argumentacijom, preciznošću i jasnoćom nimalo ne zaostaje za "Bitkom za prošlost", odgovoreno na Milutinovićevo pitanje ko su predstavnici srpske nacionalističke kritike o Andriću i šta su osnovna obilježja tog diskursa.

Ova dva rada imaju ogroman značaj za rasvjetljavanje puteva koji vode ka demoniziranju Andrića, s jedne strane, a svojatanju i nacionaliziranju s druge. "Bitka za prošlost" je, ukazujući na niz proizvoljnosti prisutnih u bošnjačkoj kritici Andrića, poslužila kao inspiracija za nastanak ovog rada, odnosno kao podsticaj da istražim primjenu redukcionizma kao metoda koji omogućava, ili barem znatno olakšava, potvrđivanje proizvoljnih tumačenja. Veličković je svojim tekstom dokazao da proizvoljnost i komotan odnos prema činjenicama i dokazima nije karakteristika samo bošnjačkog čitanja Andrića i time proširio polje ovog istraživanja i na srpsku kritiku.

Muhsin Rizvić – "Bosanski Muslimani u Andrićevo svijetu"

Knjiga Muhsina Rizvića "Bosanski Muslimani u Andrićevo svijetu", objavljena posthumno 1995. godine, poznata je kao dotad, a i do danas, najobuhvatnija interpretacija Andrićevog djela. Svojim obimom (ukoliko izuzmemo index imena, ukupno 673 stranice teksta koji se tiče interpretacije piščevog književnog opusa, doktorske disertacije i njegovih razgovora s Ljubom Jandrićem), ona navodi na pomisao da se radi o detaljnoj, pa zato i ovako opširnoj analizi, sa jasno prezentiranim i čvrstim argumentima na kojima ona počiva, što se i očekuje od univerzitetskog profesora književnosti. U ranije spomenutoj knjizi "Bitka za prošlost", Zoran Milutinović poglavlje u kojem se kritički osvrće na ovu Rizvićevo knjigu naziva "Trijumf prozvoljnosti: Na kauču kod doktora Rizvića". Ovakav naslov baš i ne može poslužiti kao potvrda ovoj tezi o Rizvićevom detaljnom i argumentiranom komentaru na Andrićevo književnost. Ukratko ću, zato, u nastavku predstaviti o čemu Milutinović piše i iz čega ovaj naslov proizilazi.

Muhsin Rizvić interpretaciji ovog književnog opusa pristupa s ciljem da prikaže Andrićev negativan odnos prema svemu što je islamsko, dakle prema Osmanskom carstvu i svemu što je ta imperija stvorila i nakon povlačenja ostavila na prostoru Bosne i Hercegovine, što uključuje i Bošnjake kao konvertite, "poturice".¹¹ To ilustrira i prvom rečenicom u svojoj knjizi gdje komentira Andrićev boravak u Zagrebu, učešće u redakciji "Književnog juga" i njegovo stvaranje iz tog perioda, tvrdeći da je to za njega predstavljalo prekretnicu – političku, kulturnu i književnu, pa se on kretao "od srpskohrvatskog jugoslavenstva" ka "isključivo srpskom političkom, nacionalnom i kulturnom usmjerenju", a, kada je riječ o književnosti, "od poezije u prozi sa egzistencijalističkim strepnjama" prema "neoromantičnim pripovijetkama sa bosanskim motivima i ambijentom iz prošlih vremena i osobenim prikazom bosanskomuslimanskog svijeta u egzotičnom i odbojnom doživljaju zapadnjaka i sa podtekstualnim odnosom epsko-romantičke antipatije prema njegovu duhu, kulturi i povijesnoj ulozi na bosanskim prostorima." Ovo konstatira

¹¹ Tarik Haverić ovaj odnos dijela Bošnjaka prema Andriću pojašnjava preko koncepta "neiskrivljene slike" bošnjačkog svijeta, dakle vjerodostojne, kakvu daje, naprimjer, Alija Nametak. Nasuprot njoj je Andrićeva iskrivljena slika koju Rizvić kritizira, mada "ni ne pokušava da, u istraživačkom postupku, zaista ispita Andrićevo prikazivanje svijeta bosanskih Muslimana, kako bi došao do nekog zaključka prihvatljivog univerzalnom auditoriju: čvrsto uvjerenje bosanskog muslimanskog subjekta da je Andrić mrzio i ružio Muslimane iz psihopatoloških razloga s jedne i karijerističkih pobuda s druge strane formirano je mnogo ranije, i Rizvić se samo potrudio da tu tezu potkrijepi sabravši na jednom mjestu sve navode iz piščevog djela koji joj, po njegovom mišljenju, idu u prilog." (Haverić 2016:13-14)

i Milutinović i već na početku skreće pažnju na činjenicu koja teško može promaći onima koji se ozbiljnije posvete iščitavanju ove obimne knjige: "Rizvićeva knjiga (...) interpretira gotovo sve Andrićeve priče i romane koji se na bilo koji način mogu povezati sa Bosnom i muslimanima. 'Interpretira' je možda neadekvatan izraz: preciznije bi bilo reći da Rizvić prepričava Andrićeva dela uz obilje citata, koje prekida svojim primedbama i komentarima, i povezuje deskripcijom necitiranih delova. Tako dobijamo nešto što doduše liči na Andrićev tekst, mada je daleko inferiornije, ali još uvijek nije književna analiza." (Milutinović 2018:58) Pa i ti komentari su nerijetko šturi i nejasni, na nekim mjestima čak i bespotrebni jer naglašavaju (a svako naglašavanje bi trebalo imati neki cilj) nešto što je jasno i čitatelju koji čita iz zabave i zadovoljstva, bez želje da dubljom interpretacijom. Naprimjer:

"Opisi rijeke kao prirodne stihije i ćuprije koja je regulira, propušta i nadsvođuje za prelaženje i kretanje ljudima, već od samog početka djela svojom kontinuiranom simbolikom intoniraju jedan alegorijski podtekst Andrićeve metahistorijske etike kao odnosa nasilja, sputavanja i krivice s jedne strane, i otpora i trpljenja, s druge, da bi se i jedno i drugo složilo na kraju djela u rezultantu iskupljenja i sudbinske pravde. Nije stoga slučajno Andrićevo naglašavanje kako kod Višegrada 'Drina izbija u naglom zavoju iz dubokog i uskog tesnaca' te da je 'zaokret koji tu pravi Drina neobično oštar a planine sa obe strane tako ... sitne i toliko ublizu da izgledaju kako zatvoren masiv iz koga reka izvire pravo, kao iz mrkog zida."

Niti je bez razloga Andrićeva konstatacija da se 'kod tog mosta' kao osnovice, širi lepezasto cela valovita dolina, sa višegradskom kasabom i njenom okolinom', da 'posmatrano sa dna vidika, izgleda kao da iz širokih lukova belog mosta teče i razliva se ne samo zelena Drina nego i ceo taj župni i pitomi prostor, sa svim što je na njemu i južnim nebom nad njim'. Da bi pisac istakao i drugu koordinatu na Drini ćuprije: kako 'most, sastavljajući dva kraja sarajevskog drumu, veže kasabu sa njenim predgrađem' i kako je to 'jedini ... stalan i siguran prelaz na celom srednjem i gornjem toku Drine i neophodna kopča na drumu koji veže Bosnu sa Srbijom i preko Srbije dalje, i sa ostalim delovima Turske Carevine, sve do Stambola." (Rizvić 1995:165-166)

Šta tačno simbolizira ćuprija koja hoće na nadsvođi rijeku i tako omogućiti ljudima kretanje, a šta rijeka kao prirodna stihija? Ako je s jedne strane nasilje, sputavanje, pa iz toga onda i krivica, a na

drugoj otpor i trpljenje, bit će da ćuprija simbolizira Turke koji sprovode nasilje nad hrišćanima koji, na drugoj strani, kao i rijeka, samo žele biti slobodni? S kojim ciljem Rizvić citira dijelove u kojima Andrić slika pejzaž Drine i okolnih planina, ističući pritom boldom dijelove "u naglom zavoju" i "iz mrkog zida"? Nije, kaže, bez razloga ni to što se od mosta lepezasto širi dolina sa višegradskom kasabom, ali razlog ne navodi. Da bi upotpunio sliku za sve one koji će se s ovim Andrićevim djelom možda upoznavati preko Rizvićeve knjige, a ne preko originalnog teksta, on produžava citat i obavještava nas da će most od sada spajati Bosnu sa Srbijom i ostalim dijelovima Turske Carevine. Jer nikakvog komentara na izdvojene citate nema. Izrazi poput "nije slučajno", "niti je bez razloga" ne znače ništa. Koja je funkcija posljednjeg citata, također nije jasno. Ovakvih primjera je u knjizi mnogo i osvrtać se na neke u toku analize, ali ovaj, koji dijelom u svojoj knjizi navodi i Milutinović, dobar je pokazatelj zašto je ova Rizvićeva interpretacija nazvana trijumfom proizvoljnosti.

Drugi problem koji iz te proizvoljnosti izvire jeste problem identifikacije, Andrićeve sa likovima svoje proze. Milutinović detaljno piše o tome i navodi spisak likova s kojima se Andrić, po Rizvićevom mišljenju, identifikovao po različitim osnovama. Komentirajući roman "Na Drini ćuprija", konkretno scenu nabijanja na kolac, on kaže:

"Tu je Andrićev neoromantizam patološki krajnji naturalizam. Sadistički detaljno iznošenje užasnih pojedinosti nabijanja na kolac, koje čak pripovjedački ekspresivno preteže nad patnjama žrtve, govori o dubokoj identifikaciji pisca sa likovima mučitelja, koje je sam umjetnički stvorio, otkrivajući u njemu još jednom psihološku dispoziciju za izražavanje nastranih radnji i onih koje izazivaju gnušanje, užas i zgražanje..." (Rizvić 1995:201)

Ostaje nejasno zašto bi se Andrić za kojeg tvrdi da je mrzio Turke i s prezirom se odnosio prema njihovom nasilju, identifikovao baš s najnegativnijim likovima iz njihovih redova. Nije, također, naveo ni koji dijelovi teksta na to upućuju, što bi bio prvi i najvažniji element za bilo koju tvrdnju koja se u interpretaciji iznosi.

Sve ono čime se Milutinović bavi do kraja ovog poglavlja komentirat će i potvrditi kroz analizu nečeg što bismo mogli okarakterizirati kao treći tip proizvoljnosti – redukcionistički metod u interpretaciji. Posao kojem je Rizvić pristupio odlukom da napiše ovu knjigu je ozbiljan. Prvo zato što tumačenje književnog teksta samo po sebi nije jednostavno i zahtijeva određeno znanje i

vještine koje i razlikuju profesionalnog tumača od čitaoca laika. Drugo, zato što sve tvrdnje ranije iznesene na Andrićev račun, kako kaže Milutinović, traže akademsku legitimaciju. Međutim, upitno je u kojoj je mjeri ova knjige odgovorila na taj zadatak i da li je uopće. Ono što ona nudi, konkretno u ovom slučaju dio koji se odnosi na roman "Na Drini ćuprija", predstavlja spoj već utvrđenih značenja djela o kojima se pisalo i prije Rizvića, tačnije njihovih prihvatanja, pa onda pobijanja, obilnog citiranja i prepričavanja. Most na Drini, glavna okosnica romana, element koji se proteže kroz sva poglavlja bez izuzetka, od početka je, kaže Rizvić, "simbolizirao Bošnjake (...) njihovo biće i njihov kulturni i politički položaj (...) Njegova historija i njegova sudbina zapravo je alegorija bitka i egzistencije Bošnjaka." (Rizvić 1995:263) Od početka pa do kraja, u ovoj interpretaciji će se svim raspoloživim sredstvima nastojati ovu tvrdnju i dokazati.

Makaze u rukama kritičara

Roman "Na Drini ćuprija" je, uz "Travničku hroniku", najobimnije i najpoznatije Andrićevo djelo. Priča prati život stanovnika Višegrada od početka gradnje mosta (njoj prethodi kratak uvod o Mehmed-paši Sokoloviću, njegovom odlasku iz Višegrada i odluci da napravi most na Drini) koja datira negdje u drugoj polovini 16. stoljeća, pa sve do 1914. i početka Prvog svjetskog rata, a s njim i rušenja ćuprije. Dakle, više od tri stotine godina. Veliki historijski događaji i krupne promjene koje su se u svijetu odigravale prikazane su kroz prizmu jedne male, zaostale bosanske varošice koja ni u čemu ne učestvuje svjesno, ali je niti jedna od tih promjena ne zaobilazi i ne ostavlja pošteđenom. Ipak, središnji element priče je most. Andrić ga neizostavno provlači kroz sva poglavlja, naglašavajući pritom njegovu trajnost i otpornost na sve što se oko njega i na njemu zbiva. O simbolici mosta u Andrićevoj književnosti napisano je mnogo. Petar Džadžić je u svom predgovoru za izdanje romana iz 1988. ¹² istakao kako je most "simbolička materijalizacija istorijskog trajanja" – "Most simbolizuje kontinuitet života u neprekidnom osipanju trošnih ljudskih sudbina. Most 'vidi' tursku strahovladu, pamti osmanlijske pohode i

¹² Andrić, Ivo, *Na Drini ćuprija*, Beograd: Prosveta, 1988.

pogrome, gordost i drsku samosvest pobjednika, prkosnu pokunjenost raje, 'vidi' lagani ali neminovni zalazak turskog gospodstva; dočekuje nove gospodare, Austrijance. Opet je nepromenjen, večan, neuništiv; pretura preko svojih obliha leđa i dramatiku prvih godina našeg stoljeća, dočekuje srpsku vojsku. Ljudi, koje talasi vekova nose pored mosta, gledajući ga uvek novim i uvek drugačijim očima, očima svog vremena, svoje vere i svoje individualnosti; most će ostati večno mlad i večno nov. Na njegovom beličastom trupu, na njegovim nepomičnim oblinama, ukrštaće se pogledi na svet i nazori, ljudski izrazi epohe i lične ispovesti kroz vekove." (Džadžić 1988:12) U ovom pasusu sažet je gotovo sav kompleks značenja koja je pisac unio u ovaj roman. Oko mosta kao žarišne tačke plest će se kako krupni historijski događaji tako i individualne ljudske drame. Svaka od tih tema je važna, ima svoju ulogu u oblikovanju cjeline djela. Isticanje jednih na štetu drugih je opasno jer može dovesti do okrnjavanja te cjeline i uprošćavanja značenja, što je nepravda i prema autoru i prema djelu.

Centralnu ulogu mosta "koji nad rijekom kao vremenom koje teče filozofski sugerira stalnost plemenite građevine i nezavisnost dobrog djela nad mijenama života, povijesne sudbine i ograničenog ljudskog vijeka u njoj" (Rizvić 1995:159) spomenut će i Muhsin Rizvić, a u toku daljnje analize u više navrata neopravdano podvrgnuti učitavanju i proizvoljnoj simbolizaciji. Prema njegovom tumačenju, most je poveznica "smišljeno odabrane i stvaralački stilizirane i preobražene građe" s kojom Andrića istupa u ovom romanu, što će poslužiti kao svojvrсна potvrda njegove vizije Bosne pod nasilnom turskom upravom, "uvrnutog" bošnjačkog mentaliteta – što je Rizvićeva etiketa jer Andrić nigdje u romanu ništa slično o Bošnjacima nije izrekao – i antagonizma između islama i hrišćanstva (što je u ovoj interpretaciji potencirano do te mjere da se čitalac u momentu zapita da li je taj antagonizam ikad prije Andrića postojao ili ga je on izmislio, pa onda i zaslužuje toliko prijekora i prozivki).

Nakon već spomenutih nejasnih nagovještaja o skrivenim značenjima Andrićevih opisa Drine i okolnih planina, počinje priča o mostu i njegovoj izgradnji. Rizvić tvrdi da će se "u toku romana pokazati u antagonističkom odnosu ta rijeka, kao otporan, neprijateljski elemenat prema stranim ljudima koji je žele sapeti, i mostu koji će se pokazati kao neka vrsta nasilja nad rijekom, nadvladavanja, uzapćavanja, ali koje je ujedno i pozitivan humani princip društvenosti i ljudskog saobraćanja" (1995:160), mada ne navodi gdje tačno Andrić uspostavlja taj antagonizam. O njemu bi se moglo govoriti eventualno u kontekstu pripovijetke "Most na Žepi", gdje Andrić piše kako,

nakon što je rijeka nabujala i poremetila dotadašnje radove, "među radnicima i narodom prođe šapat da Žepa ne da mosta na se". (Andrić 2018:91) U romanu, međutim, tome nema ni traga, osim ako ne prihvatimo i ranije nagoviještenu simboliku prema kojoj most predstavlja Turke, strance (mada, kao što smo vidjeli, Rizvić u njemu vidi i Bošnjake i njihov historijski pad), a rijeka potlačene hrišćane. Međutim, ta simbolika je teško održiva. Ko se i zašto postavlja kao neprijatelj gradnji mosta jasno je navedeno u tekstu, što ćemo vidjeti u nastavku. "Jer", nastavlja Rizvić kao da ono što kani reći sasvim prirodno proizilazi iz ovog prethodnog, "nakon detaljnog arhitektonsko-književnog opisa mosta (...) Andrić iznosi pripovjedačku postavku vjerske podjeljenosti i socijalno-etički zasnova svoga romana, kao osnovu koja polazi od arhetipske svijesti, do djece i njihovih najranijih legendarno-maštenskih predstava o ćupriji..."(1995:161) Time on najavljuje začetak Andrićeve uspostave i maksimalnog produbljivanja antagonizma između dva naroda i dvije religije. Ističući boldom riječi "hrišćanka" i "muslimanska", on već na početku sve ono što slijedi svodi na ovu polarizaciju.

"Na mostu i na njegovoj kapiji, oko njega ili u vezi s njim, teče i razvija se, kao što ćemo videti, život čoveka iz kasabe", piše Andrić i već na početku, pri prvom spomenu dvije vjerske zajednice, vezuje za ćupriju podjednako i "hrišćansku decu/koja/rođena na levoj obali Drine, pređu odmah prvih dana svog života most, jer ih već prve nedelje nose u crkvu na krštenje", i "muslimansku, koja nisu uopšte krštavana" i ističe kako su svi oni provodili "kao i njihovi očevi i dedovi nekad, glavni deo detinjstva u blizini mosta". (Andrić 1988:27) Most se tu pojavljuje kao mjesto susreta kasabljana od najranije dobi, uprkos vjerskoj podjeli. Provodeći na njemu životni vijek, od ranog djetinjstva do starosti, oni su bili za most vezani toliko da su "znali sve majstorski izrezane obline i udubine kao i sve priče i legende koje se vezuju za postanak i gradnju mosta, i u kojima se čudno i nerazmrsivo mešaju i prepliću mašta i stvarnost, java i san." (Andrić 1988:28) Andrić dalje pokazuje kako se od događaja koji su se zaista desili za vrijeme gradnje mosta (u nastavku teksta on razjašnjava nastanak svake od ovih legendi i time suprotstavlja dvije različite verzije iste priče – narodna vjerovanja i stvarne činjenice), sa vremenskom distancom, stvaraju priče gotovo po pravilu izmijenjene i hiperbolizirane. Pa tako od Radisava koji je bio "onizak čovek mrka lica i nemirnih očiju, dobro pognut u pasu" (1988:47) u svijesti naroda nastaje "srpski junak, silan čovek" koji je "pobunio narod i poručio veziru da se okane toga posla, jer neće, šale, podići ćuprije na Drini. I muke je imao vezir dok je savladao Radisava, jer je bio junak mimo ljude, a nije ga bila ni puška ni sablja..." (1988:31), a od crnca – "veseo mlad čovek koga je cela varoš i sav radenički

svet zvao Arapinom" (1988:43) strašna ličnost s kojom se dječaci hrvu u snu. Primjetno je da Andrić i ovim vjerovanjima, a naročito suprotstavljenim epskim tradicijama muslimana i hrišćana pristupa ironijski, naglašavajući svu nepokolebljivost njihovih uvjerenja i zadivljenosti izmaštanim junacima na konju - "Oni se o tome i ne prepiru, toliko su i jedni i drugi ubeđeni u tačnost svoga verovanja. I nema primera da je ikad iko uspeo da koga razuveri ili da je ko promenio svoje mišljenje." (1988:30) I to važi podjednako za djecu i za odrasle, pa tako hrišćanske žene "veruju da ima po jedna noć u godini kad se može videti kako na humku", grob velikog srpskog junaka Radisava koji se suprotstavio veziru kako bi oslobodio raju kuluka, "pada jaka bela svetlost pravo sa neba. I to nekako u jesen, između Velike i Male Gospojine" (1988:31), dok se varoški Turci uzdaju u pomoć legendarnog šejha u borbi protiv kaura: "Neko od kasablija mu je kazao za muslimansko narodno verovanje o šeh Turhaniji koji je nekad davno poginuo braneći kaurskoj vojsci prelaz preko Drine, a sada počiva u svom grobu, na drugoj obali, odmah iznad mosta, ali će nesumnjivo ustati onog trenutka kada prvi kaurski vojnik stupi na most (...) – Kad naiđe dušmanin, on će ustati iz onog svoga mezara, staće nasred ćuprije i raširiti ruke, a Švabama će, kad ga ugledaju, koljena klacnuti..." (1988:138) Njihovi junaci, bilo da se radi o Marku Kraljeviću ili Đerzelez Aliji, Radisavu ili šejhu Turhaniji, razlikuju se samo po imenima, a jednaki su po svojim karakteristikama i izmišljeni sa istom univerzalnom ljudskom željom, jednakom i kod muslimana i kod hrišćana – da pronađu zaštitu u nekom većem i snažnijem od njih samih. Njihova hiperbolizacija i idealizacija tih junaka to i potvrđuje. Razlike postoje i Andrić ih bilježi, ali istovremeno ukazuje na njihovu prividnost tako što kroz priču pokazuje šta je u osnovi takvih vjerovanja.

Prateći vjerno svoju zamisao o romanu "Na Drini ćuprija" kao djelu koje je napisano da bi opravdalo i još više razjarilo mržnju prema islamu i muslimanima, Rizvić će u poglavlju o početku gradnje mosta zanemariti sve što izlazi iz tog tematskog okvira ili tu tvrdnju pobija. Most i sam proces njegove izgradnje za stanovnike Višegrada kao tada zaostale sredine predstavljao je nešto novo, nepoznatno, nerazumljivo, čak strašno. Mještani su na tu zaostalost i oskudicu navikli toliko da im je ona postala bliska i, u poređenju s novonastalim promjenama, gotovo draga. Andrić na više mjesta govori o tome:

"Sve to gleda svet koji je dotle živio u ovoj raštrkanoj kasabici po obroncima pored skele na Drini. I dobro bi bilo kad bi mogao samo da gleda, ali ovi radovi uzimaju takav obim i

toliki mah da uvlače u svoj vrtlog sve živo i mrtvo ne samo u kasabi nego i daleko oko nje. Sa drugom godinom broj radnika je toliko porastao da ih ima koliko i svih muških stanovnika u varošici. (...) Još teže od skupoće i oskudice padaju domaćem svetu nemir, nered i nesigurnost, koji sada nasrću na kasabu kao posledica gomilanja tolikog radnog ljudstva iz bela sveta. (...) Pakao se napravio od njihove varoši, jedno vrzino kolo od nerazumljivih poslova, od dima, prašine, vike i meteža. Godine prolaze, radovi se šire i rastu, ali im se ne vidi kraja ni smisla. Na svašta liči ovo samo ne na most." (Andrić 1988:44-45)

Negativnu reakciju imaju Turci koji su na početku "bili gordi na veliku zadužbinu koju treba da podigne vezir iz njihovog kraja", ali čiji ženski svijet sad, zbog velikog broja muškaraca koji učestvuju u izgradnji, "mora da se krije i kad na avliju izađe, jer odasvud može da dopre pogled ovih bezbrojnih radnika, stranih i domaćih", pa se svi oni sada "otresaju i mosta i vezira i samo mole boga da ih oslobodi ove napasti i da njima i njihovim kućama vrati nekadašnji mir i tišinu skromnog života, pored starinske skele na reci." Negativnu reakciju imaju i hrišćani koji pored nemira trpe i kuluk i nasilje koje nad njima provodi vezirov povjerenik Abidaga. Abidaga je u romanu predstavljen kao negativan lik, a njegovu karakterizaciju Andrić razvija postepeno, počevši od opisa njegovog fizičkog izgleda, do brutalne kazne koju sprovodi nad Radisavom neposredno prije smjene sa položaja. Evo šta o njemu doznajemo na samom početku:

"(O ovom Abidagi već se unapred pričalo kao o čoveku bezobzirnom, nemilosrdnom i strogom preko mere.) (...) Sakupljeni ljudi našli su se pred krupnim čovekom, nezdravo crvenog lica i zelenih očiju, u bogatoj carigradskoj nošnji, sa kratkom riđom bradom i brkovima čudno izvijenim na mađarski način. Govor koji je ovaj siloviti čovek održao sakupljenim ljudima iznenadio ih je još više od njegovog izgleda. – Po svoj prilici su vam pre mene stigli glasovi o meni, a već znam da ti glasovi ne mogu biti ni lepi ni prijatni. Verovatno ste čuli da tražim rad i poslušnost od svakoga, da hoću i da izbijem i da ubijem svakog ko ne radi kako treba i ne sluša bez pogovora, da ja ne znam šta je to 'ne može', 'nema', da se kod mene i za manju reč glava gubi, ukratko krvav i naopak čovek. Hoću da vam kažem da ti glasovi nisu ni izmišljeni ni preterani (...), a kad, po svršenom poslu, odem odavde, nadam se da će preda mnom otići i još i gori i crnji glasovi od ovih što su do vas došli." (1988:41-42)

Iz ovakvog uvoda zaključujemo da se radi o čovjeku koji svoj autoritet i moć zasniva na strahu. On se ne libi da kazni, pa čak i ubije, svakog ko mu otkaže poslušnost, nema razumijevanja niti empatije, i, što je za razumijevanje njegovog karaktera posebno značajno, ne radi to samo iz nužde ili moranja, već se time ponosi i nada se da će im pokazati da može biti čak i gori nego što se na prvi pogled čini. Uzrok ovakvog stava i ponašanja je bolesna želja za moći i položajem, tačnije strah od njihovog gubitka, tako čest među pripadnicima vladajućih struktura svugdje u svijetu. To nam potvrđuju i Abidagina promišljanja:

"Sad je u tami naslućivao sve to i sa gorčinom mislio kako posao ide sporo i teško i kako će to jednog dana doći i veziru do ušiju. Za to će se već neko pobrinuti. Ako niko, ono ovaj glatki, hladni i podmukli Tosun-efendija. I tada bi se moglo desiti da padne u nemilost kod vezira. A to, to je ono od čega on ne može da spava, a kad zaspi i u snu drhti. Jelo mu je otrovano, ljudi su mu crni, život mu je mrzak samo kad pomisli na to. Nemilost, to znači da si udaljen od vezira, da ti se neprijatelji podsmevaju (ah, samo ne to!), da nisi niko i ništa, da si dronjak i fukara ne samo u tuđim nego i u svojim sopstvenim očima. Znači izgubiti teško stečeni imetak ili, ako ga i zadržiš, grickati ga kradomice, daleko od Stamobola, negdje u progonstvu, u mračnoj provinciji, zaboravljen, izlišan, smešan, bedan." (1988: 56)

Ovime Andrić priprema teren za ono što slijedi. Radovima upravlja čovjek koji godinama, otkako je došao na funkciju i približio se veziru, strahuje od gubitka moći i imetka. Taj strah je od njega napravio čovjeka nemilosrdnog u želji da sačuva položaj i spasi se vezirove kazne i progona. Ono što on ne sluti jeste da će ga, paradoksalno, baš ta njegova gramzivost i nemilosrdnost kojom se nastoji održati blizu vezira zapravo udaljiti od njega i oduzeti mu položaj. Rizvić se i ne trudi pretjerano da razumije na koji način Andrić gradi lik Abidage, niti s kojim ciljem. Ističe, doduše, na početku da on njegov izgled "prilagođava njegovoj demonskoj prirodi" (Rizvić1995:179), te nešto kasnije i da je Andrić "u dubini Abidagine psihologije (...) imanentno razvijao razloge njegova nemira u sistemu poretka turske vladavine" i da je to u njemu "pojačavalo odlučnost da kazni rušitelja i da se iskali na njemu"(Rizvić 1995:190). Rizvić te podatke bilježi, prelazi preko njih i detaljno razrađuje i komentira scene ispitivanja seljaka i nabijanja na kolac. Sve što je Andrić rekao o Abidagi prije ovakvog raspleta situacije sa rušenjem mosta, pokazalo nam je kakav čovjek naređuje da se sprovede tako gnusan čin. Umjesto da to pokaže, Rizvić se ponovo bavi nazivima

koje Andrić koristi za imenovanje bosanskih muslimana, kako pravi diferencijaciju između Osmanlija i "domaćih Turaka" (jer je on uistinu pravi, i Rizvić to sam dokazuje iako mu od početka prebacuje to što Bošnjake izjednačava sa Turcima i time im nameće "tursku krivicu") i kako naziva hrišćane. Sve ostalo što tekst nudi je izlišno. Imamo osnovne kategorije: Abidaga je Turčin, dakle musliman. Ta činjenica baca u sjenu sve ostalo što o njemu doznajemo. Odnose koje Andrić u romanu razvija Rizvić kao po pravilu tumači samo na osnovu vjerske ili narodnosne pripadnosti suprotstavljenih strana. On to ističe i u sljedećem primjeru:

"Psihološko-karakterne nijanse pod utjecajem dione linije islama on je ispoljio i u opisu dvojice ljudi iz Abidagine pratnje: dok je neimar Tosun-efendija 'sitan, bled i žut, poturčenjak, rodom sa grčkih ostrva' bio 'miran i ravnodušan kao da ne čuje ili ne razume Abidagin govor', majstor Antonije 'hrišćanin iz Ulcinja, bio je visok, lep čovek krupna oka, smela pogleda'. (Rizvić 1995:180),

ali ne spominje da je upravo taj Tosun-efendija bio toliko "vešt i hrabar" i oslobodio raju Abidagine nemilosti i kuluka, što je jasno iz njegovog razgovora s majstorom Antonijem, iako on to ne priznaje otvoreno:

"Kad se Arif-beg povukao i njih dvojica ostali sami na obali, majstor Antonije zagledao se bolje u lice Tosun-efendiji, koji je i na ovako sunčanom danu bio skupljen i grčevito umotan u široki crni mintan.

- Ovo je posve druga vrsta čoveka. Hvala bogu! Samo se pitam ko je bio tako vešt i hrabar da obavesti velikog vezira i makne onu životinju.

Tosun-efendija je gledao preda se i rekao mirno:

- Nema sumnje, ovaj je bolji.
- To je morao biti neko ko dobro poznaje Abidagin rad, a ko ima pristup do vezira i uživa njegovo poverenje.
- Svakako, svakako je ovaj bolji – odgovarao je Tosun-efendija ne dižući pogled oborenih očiju i uvijajući se još čvršće u svoj mintan." (1988:75)

Izrazito problematičnim smatra Rizvić uvođenje kuluka pri izgradnji mosta:

"Andrić u tome romantičarskom svodjenju na suprotnosti pripovjedački potcrtava i ističe taj prisilni rad kao glavni razlog otpora i bune među hrišćanima, polazeći od neistinite prepostavke o tome, sve u funkciji ostvarivanja ideološke osnove svoga djela i uklanjanja svega što bi je dovodilo u sumnju: jer se građevine za dušu dobrotvora i za Božiju milost prema njemu nikad nisu ostvarivale kulukom niti na način koji bi protivurječio plemenitoj svrsi i namjeni, nego uvijek uz bogatu novčanu naknadu, da bi svaki učesnik bio zadovoljan, zahvalan i bez zamjere." (Rizvić 1995:184)

Da se prisjetimo, ljude je na kuluk prisiljavao Abidaga, a ranije smo detaljno, oslanjajući se na tekst, pokazali o kakvom se tipu ličnosti radi i koji su njegovi motivi. Rizvić se tek ovlaš dotakao njegove karakterizacije, u potpunosti preokupiran scenom nabijanja na kolac koja u njegovoj interpretaciji služi kao jedan od boljih primjera i dokaza Andrićevog prikazivanja demonske prirode muslimana. Kuluk je, dakle, ideja jedne beskrupulozne, neurotične i nemilosrdne ličnosti. S druge strane, veliki vezir "Mehmed-paša, koji se celog veka borio sa krađom i nepouzdanošću svojih službenika, naredio je nevaljalom povereniku da vrati celu sumu, a sa ostatkom imanja i svojim haremom da odmah seli u jedno malo mesto u Anadoliji i da se živ ne čuje, ako želi da ga i gore zlo ne snađe." (Andrić 1988:75) Tosun-efendija, kao što sam maločas spomenula, postupa hrabro i vezira obavještava o onome što on nije mogao znati, pa prema tome nema ni odgovornost za Abidagine postupke. Tu je i novi povjerenik, Arif-beg, koji je odmah po svom dolasku ukinuo kuluk. Rizvić mu posvećuje ovoliko prostora: "Novi povjerenik koji ga je zamijenio bio je 'zaista posve drugačiji čovek', reklo bi se 'duševan Turčin', pod čijim je rukovodstvom 'besplatno kulučenje ukinuto od prvog dana.'" (Rizvić 1995:208) Andrić ga, pak, opisuje ovako:

"To je bio zaista posve drugačiji čovek. Neobično visok na nogama, pognut, ćosav, isturenih jagodica, kosnih crnih nasmejanih očiju. Narod ga je odmah prozvao Misirbaba. Bez vike, bez štapa, bez krupnih reči i vidnog napora, on je zapovedao i raspoređivao nasmejano i bezbrižno, kao odnekud s visine, ali ništa nije propuštao ni gubio iz vida. I on je nosio sa sobom onu atmosferu stroge revnosti za sve što je vezirova volja i naredba, samo što je bio miran, zdrav i pošten čovek, koji nije imao čega da se boji ni šta da prikriva, pa mu nije ni trebalo da druge plaši i progoni. Posao je tekao istom brzinom (jer, brzina je bila ono što je vezir želeo), greške su kažnjavane istom strogošću, ali je besplatno kulučenje

ukinuto od prvog dana. Svi su radnici bili plaćeni i primali hranu u brašnu i soli, i sve je išlo brže i bolje nego za Abidagina vremena." (1988:76)

Dakle, smiren, pošten, zdrav, pravedan, veseo i nasmijan Turčin, iz pera Ive Andrića. Ništa od ovog Rizvić ne spominje. Ni vezirovu reakciju na Abidagina zlodjela, ni postupak Tosun-efendije, ni to kakav je uistinu bio novi povjerenik. Sva trojica Turci, muslimani. Klasično prešućivanje nepodobnih dijelova teksta, o čemu je bilo riječi i u članku Amile Kahrović-Posavljak. Ovakav redukcionički pristup idealan je put do potvrde Rizvićeve polazne teze o Andriću. Za dobre Turke tu nema mjesta.

Interpretacija naredna četiri poglavlja romana zasniva se na kombiniranju citiranja i prepričavanja sa neizbježnom dozom proizvoljnosti u izvođenju zaključaka, što je problem svoje vrste. Milutinović je to dobro opisao u svojoj knjizi:

"Predlažemo čitaocima sledeći eksperiment: šta radite kad se suočite sa činjenicama koje opovrgavaju neko vaše mišljenje? Mogu se zamisliti dva ishoda: većina, najverovatnije, promeni mišljenje koje se pokazalo kao pogrešno; neki, možda, odluče da činjenice ignorišu, kako bi mogli da zadrže svoje pogrešno mišljenje. Muhsin Rizvić ne čini ni jedno ni drugo, nego otvoreno prizna činjenice koje opovrgavaju tezu o Ivi Andriću koju u svojoj knjizi zastupa, ali uprkos njima nastavi da zastupa i obrazlaže mišljenje koje su te činjenice opovrgle." (Milutinović 2018:76)

Kako to nije tema ovog rada, tako ni interpretacija spomenutih dijelova romana ovdje neće biti provedena.

Lik Alihodže Mutevelića je jedini čiju je psihologiju Andrić u ovom romanu dublje razradio u smislu njegovog sazrijevanja od mladosti (koja se poklapa sa početkom austrougarske vlasti u Bosni) pa do poznog doba i smrti (što odgovara počecima Prvog svjetskog rata). Rizvić će i ovog puta tumačenju pristupiti sa svoje "pobijena teza – teza potvrđena" pozicije, pa će tako prvo ustvrditi da se "pošto u austrougarskom razdoblju ostaju bez moći i vlasti, i nasilja prema Andrićevu prikazu, koje dijele s Turcima, pisac ovdje više bavi njihovom (bosanskih muslimana, op. A.B.) psihologijom tromosti, oportunitizma u novim uvjetima, koja je nastala pod utjecajem islama i turske vladavine kao njihove zaštitnice." (Rizvić 1995:232) Treba, uzgred, napomenuti da se u tekstu ne može pronaći potvrda za ovu tvdnju. Nigdje Andrić nije napisao da je "tromost i

oportunizam" rezultat utjecaja islama. Andrić je o ovim karakteristikama Višegrađana pisao ranije, na početku romana, ali i tada u vezi sa mostom i kapijom, a ne sa islamom ili turskom vladavinom. (Da se prisjetimo: "Neko je davno tvrdio (istina, to je bio stranac i govorio je u šali) da je ova kapija imala uticaja na sudbinu kasabe i na sam karakter njenih građana. U tim beskrajnim sedenjima, tvrdio je stranac, treba tražiti ključ za sklonost mnogih kasablija ka razmišljanju i sanjarenju i jedan od glavnih razloga one malanholične bezbriga po kojoj su poznati stanovnici kasabe. Svakako, ne može se poricati da su Višegrađani od davnina važili, u poređenju sa stanovnicima drugih mesta, kao ljudi lakomisleni, skloni uživanjima, i brzi na trošak." (Andrić 1988:33) Da, sklonost ka sanjarenjima i uživanjima može se tumačiti kao suprotnost konkretnoj akciji i poduzmiljivosti. No, Andrić i ovdje naglašava da su Višegrađani bili takvi u poređenju sa stanovnicima drugih mjesta koja su također u to vrijeme pod utjecajem islama. Rizvićevo nepažljivo čitanje, odbijanje da prati nit kojom se roman razvija, selektivno pristupanje građi umjesto uočavanja njene koherentnosti, ponovo su doveli do iznošenja teze koja nema uporište.) Kao prototip psihologije tromosti i oportunizma, piše dalje Rizvić, Andrić je "kreirao lik Alihodže Mutevelića, koji nosi ovo poglavlje, i koji u alternativni otpora i prepuštanja, emocija i razbora staje na stranu protivnika općeg ustanka, kakvih je likova bilo u bošnjačkoj književnosti preporodnog razdoblja (...) Alihodža je ovdje predstavljen kao glas razuma i skepse u navali fanatičnih emocija i bojovne strasti otpornika" (Rizvić 1995:232-233) ali koji se, ipak, "razumom, a po liniji političkog oportunizma, suprotstavio otporu protiv tog nadmoćnog neprijatelja" (237). S namjerom da dokaže njegov konvertitski oportunizam i konformizam, Andrić je za Alihodžu Mutevelića napisao da u njegovom slučaju "nije moglo biti govora ni o kukavičluku ni o verskoj mlakosti. Isto kao i muftija ili ma koji od pobunjenika, on je mrzeo tuđu hrišćansku silu koja dolazi i sve ono što ona može da donese. Ali videći da je sultan zaista prepustio Bosnu Švabi i poznavajući svoje sugrađane, bio je protivan neorganizovanom narodnom otporu koji može samo da donese poraz i nesreću učini težom". (Andrić 1988:134) To što inače postupanje u skladu sa zdravim razumom i oportunizam nemaju nužno, a u ovom slučaju svakako, ništa zajedničko, nije navelo Rizvića da promisli o svojoj tvrdnji. Pogledajmo šta o Alihodži piše Andrić:

"Njegova (Alihodžina, op. A.B.) je porodica jedna od najstarijih i najuglednijih u kasabi. Nisu se nikad isticali velikim imetkom, nego svojim poštenjem i otvorenošću. Oduvek su važili kao tvrdoglavi ljudi, ali nepristupačni mitu, strahu, laskanju ili ma kakvim drugim nižim obzirima i pobudama. (...) Alihodža je još mlad čovek, živ, nasmejan i punokrvan.

Kao pravi Mutevelić on je redovno, u svima stvarima, imao odvojeno mišljenje, uporno ga branio i tvrdoglavo ostajao pri njemu. Zbog svoje prgave naravi i samostalnosti u mišljenju, on se često razilazio sa mesnom ulemom i starešnima. (...) Da bi bio što nezavisniji i samostalniji, vodio je sam dućan koji mu je ostao od oca." (1998:133-134)

Kada su Austrijanci počeli sa masovnom izgradnjom u kasabi i rušili sve što im je u tome smetalo, Alihodža je opet oštro istupio:

"Kao žrtva tih mera trebalo je da bude porušen i Alihodžin dućan, ali se hodža odlučno odupirao, parničio i na sve moguće načine izvlačio, dok nije uspeo da njegov dućan ostane onakav kakav je i na mestu na kom je." (1988:161)

Kada za potrebe regrutacije počinje obilježavanje kuća brojevima, što kod kasablija opet izazove sumnju i odbojnosti, Alihodža progovara:

"Ovo brojenje kuća i ljudi, kako ja hesapim, ili mu treba za neki nov namet ili misli da kupi ljude na kuluk ili na vojsku. A more biti i jedno i drugo. I, ako mene pitate šta treba da učinimo, ja ovako mislim. Da dižemo odmah bunu, mi za to vojska nismo. To i Bog vidi i ljudi znaju. A ne moramo ni da poslušamo sve što nam se naređuje. Niko ne treba ni da pamti njihove brojeve ni da kazuje godine, pa neka oni pogađaju kad se ko rodio. A ako baš zabrazde, pa dirnu u čeljad i u obraz, da ne damo, i da se branimo, pa šta nam od Boga suđeno bude." (1988:178-179)

Andrić je, dakle, kreirao lik bosanskog muslimana, vjernika, koji iako "nesrećan i ogorčen kako može samo da bude pravoveran musliman koji vidi da se neumitno približava tuđa sila" (1988:137) bira da postupa onako kako mu nalažu zdrav razum i činjenice. To je čovjek koji se opire zaluđenim, fanatičnim ustanicima koji prijete da sav svoj bijes zbog nemoći pred okupatorom iskale na njemu, što na kraju i čine. Čovjek koji se novim vlastima suprotstavlja uvijek kad procijeni da njegova borba nije uludo i da neće prouzrokovati ništa do samo još veću štetu. Na ovo treba dodati činjenicu da Andrić jasno povlači granicu između oportuniste i Alihodže koji to nije:

"Svi su ugledni višegradski Turci bili istog mišljenja kao i Alihodža, ali svi nisu smatrali za uputno da to i kažu, pogotovo ne tako oštro i neuvijeno. Oni su se bojali Austrijanaca koji nailaze, ali i Karamanlije koji je sa svojim odredom zavladao kasabom. Zato su se zatvarali u kuće i sklanjali na imanja izvan varoši, a kad nisu mogli da izbjegnu susret sa

Karamanlijom i njegovim ljudima, onda su šarali očima i dvoličili rečima, tražeći najzgodniji povod i najsigurniji put kako da se izvuku." (1988:137-138)

Sve one koji kukaviči ustupaju pred obje nevolje koje im prijate Andrić ostavlja po strani, spominje ih tek uzgred, što dodatno ističe Alihodžinu veličinu i hrabrost. Rizviću ovo promiče. Kakve je koristi Alihodža, kao zaslugu za svoj politički oportunistički, dobio kad je odlučno odbio čak i novi, tvrdo zidani dućan sa metalnim roletnama i svim silama se borio da zadrži svoj starinski, drveni? I u narednom će poglavlju, u želji da potvrdi kako Andrić nameće Bošnjacima "tursku krivicu", selektivno odabirati dijelove teksta koji tome mogu poslužiti, a izbjeći one koji takvu tvrdnju pobijaju. Ovako to izgleda:

"(...) a u liku popa Nikole, jednog od trojice prvaka na kopiji, rezimirao je historiju turske krivice i mržnje i osvete: oca su mi 'Turci posekli na ovom istom mestu', a i on sam je 'bežao /.../ nekoliko puta u Srbiju i sklanjao se od mržnje i osvete nekih Turaka', ali 'Odavno sam i ja drugu pamet stekao i naši Turci otkofrcili' (...) sad je on 'oličenje srpske crkve i svega onoga što narod naziva i smatra hrišćanstvom', i kroz čaršiju prolazi kao sveštenik 'od drevnih vremena, kad još svet nije bio podeljen na sadašnje vere i crkve', piše Andrić potcrtavajući vjersku podjelu u pripovjedačkoj savremenosti djela." (Rizvić 1995:238)

Citat, ustvari, ide ovako:

"Sin čuvenog popa Mihaila koga su Turci posekli na ovom istom mestu, pop Nikola je imao nemirnu mladost. Bežao je nekoliko puta u Srbiju i sklanjao se od mržnje i osvete nekih Turaka. Svojom neobuzdanom naravi i svojim držanjem, on je i davao povoda za mržnje i osvete." (Andrić 1988:146)

Zašto Rizvić izostavlja posljednju rečenicu u kojoj Andrić skida teret krivice s Turaka i jasno navodi da je pop Nikola svojim ponašanjem zasluživao te progone? U nastavku ponovo insistira na Andrićevom konstantnom naglašavanju vjerske podjeljenosti Bosne, ali ovog puta zaobilazi nastavak priče o popu Nikoli. Navodi, doduše, da je on bio u kasabi oličenje srpske crkve, ali u potpunosti preskače dio u kojem Andrić piše o poštovanju koje su mu svi Višegrađani, bez razlike u vjeri i dobi, ukazivali:

"Iz dućana svake ulice pozdravljaju ga čaršilije, ma koje vere bili. Žene se sklanjaju i stojeći pognute glave čekaju da dedo prođe. Deca (čak i jevrejska) napuštaju igru i prestaju sa

vikom, a stariji među njima svečano i bojažljivo prilaze ogromnoj i teškoj đedinoj ruci, da bi osetili za trenutak kako iznad njihovih ošišanih glava i od igre zajapurenih lica sipi kao dobra i prijatna rosa njegov snažni i veseli gas..." (1988:147)

Citirajući ovaj dio, Rizvić bi morao priznati slabosti svoje tvrdnje da Andrić ovim romanom, osim što izjednačava Osmanije i Bošnjake, konstantno sije mržnju i razdor, naglašava razlike i produbljuje ponor između tri vjere. Da to ne bi morao činiti, on će ovaj dio teksta jednostavno preskočiti. Ova scena koja, usput rečeno, i nije jedina ovog tipa, dokaz je Andrićeve nepristrasnosti, objektivnosti, prikazivanje sve šarolikosti bosanske sredine 19. stoljeća u kojoj jeste bilo i mržnje i podjeljenosti, ali je bilo, uporedo s njom, i ljubavi i poštovanja koji su nadilazili sve postojeće razlike. Dokaz toga su ponovo pop Nikola i Mula Ibrahim. Iako Rizvić tvrdi da je Mula Ibrahim Nikolin prijatelj "iz vremena kada su 'odnosi između dve vere postali snošljiviji'" (Rizvić 1995:238), poučena ranijim iskustvom sa ovom interpretacijom, pogledala sam šta o tome zaista kaže Andrić:

"On (Mula Ibrahim, op. A.B.) i pop Nikola bi se pogledali s vremena na vreme kao da se očima sporazumevaju. Još od mladosti oni su dobri poznanici i prijatelji, koliko se u tadašnjem vremenima (vremenima u kojima su odnosi dviju vjera bili zaoštreni, op. A.B.) moglo govoriti o prijateljstvu između Turčina i Srbina. Kad je pop Nikola u mladim godinama imao one svoje 'zađevice' sa višegradskim Turcima i morao da se sklanja i beži, učinio mu je neku uslugu Mula Ibrahim, čiji je otac bio vrlo moćan u kasabi. Docnije, kad su naišla mirnija vremena na kasabu, odnosi između dve vere postali snošljiviji a njih dvojica ušli u zrelo doba, oni su se sprijateljili..." (Andrić 1988:151)

Ponovo, dakle, isti princip. Na osnovu čega je Rizvić zaključio da je za interpretaciju i razumijevanje svih složenih međuljudskih odnosa koji postoje u Bosni tog vremena dio teksta koji odbacuje nevažan, ili da je onaj koji odluči uvažiti značajan i dovoljan? Ili da ipak postavimo pitanje zašto je Andrić toliko vremena i truda uložio u bespotrebno detaljisanje i obrazlaganje kada bi se kompletna priča romana "Na Drini ćuprija", ako uvažimo ono što profesor Rizvić smatra relevantnim, mogla ispričati na 50-ak stranica. Zafalit će, tako, u njegovoj interpretaciji mjesta i za Andrićev prikaz ulaska austrougarske vojske u Višegrad, mada će u više navrata isticati piščevu pristrasnost prema hrišćanskoj, naspram odbojanosti prema islamskoj upravi. Andrić i ovdje, u prvom kontaktu Višegrađana sa novim okupatorom, kroz opis pukovnika i njegove pratnje ukazuje

na neusklađenost vanjskog sjaja i privlačnosti pridošlica i onog što se iza njega krije. Kroz događaje koji slijede, tačnost ovog prvog utiska će se samo potvrđivati. Predstavnici male bosanske kasabe, nakon neprospavane noći, na kapiji uznemireni dočekuju veliku austrijsku silu. Ono što prvo uočavaju zasljepljuje ih i oduševljava:

"Već na prvi pogled, po konjskoj opremi i svakom dugmetu vojnika, naslućivala se iza ovih uparađenih husara i jegera duboka i jaka pozadina, sila, red i blagostanje nekog drugog sveta. Iznenađenje je bilo veliko i utisak dubok. Napred su jahala dva trubača na dva gojazna zelenka, zatim je dolazio odred husara na vrancima. Konji su bili istimareni i gazili su kao devojke, sitno i uzdržljivo. Husari sa crvenim šapkama bez štita i žutim gajtanima na grudima (...) Za njima je jahala grupa od šest oficira sa pukovnikom na čelu. (...) Čim je dotakao nogama zemlju, pukovnik se preobrazi. Bio je malen, neugledan, premoren, neprijatan i opasan čovek. Kao da je on jedini od njih i za sve njih ratovao. Sad se tek videlo kako je, za razliku od njegovih belolikih i utegnutih oficira, jednostavno odeven, zapušten i nenegovan. Izraz čoveka koji troši nemilice, koji sam sebe jede. Lice opaljeno, zaraslo u bradu, oči mutne i nemirne, a visoka kapa malo nakrivo. Uniforma zgužvana i suviše široka za njegovo mršavo telo. Na nogama konjaničke čizme niskih, mekih sara bez sjaja." (1988:152-153)

Međutim, konačni utisak je pokvaren izgledom čovjek od koga se najviše očekivalo i pred kim su strahovali. On se pokazuje kao neugledan, nepristupačan, hladan i odbojan. Kao najava svega onog što će o novoj upravi doznati u godinama koje dolaze. Nakon prvobitnih uzbuđenja i raskoši, Višegradani će se ponovo suočiti sa činjenicom da je smjena okupatora za okupirani narod uvijek samo borba između dva zla i da svaka vlast, koliko god da daje, duplo više i uzima. Kompletno 11. poglavlje romana govori o susretu Istoka i Zapada u višegradskoj čaršiji, o prvobitnom nerazumijevanju između ta dva svijeta, pa onda postepenom smirivanju i prilagođavanju promjenama. Rizvić će, očekivano, najviše pažnje posvetiti liku Šemsibega Brankovića. Šemsibeg je jedan od onih karakterističnih likova muslimana koji teško podnose smjenu islamske imperije hrišćanskom i ustrajavaju do apsurdna u svom ponosnom držanju i odbacivanju svega što je novo, pa makar to bilo dobro i korisno. Iako Andrićeva karakterizacija ovog lika savršenog odgovara karakterizacijama istih u bošnjačkog književnosti austrougarskog perioda (naprimjer: Osman-Aziz, "Bez nade"), Rizvić će Andriću zamjeriti što on, "za razliku od

njihovih (bošnjačkih, op. A.B.) pisaca nije kritički i aktivistički pristupao takvom stavu mržnje, nepomiljive odbojnosti zatvorenosti i fanatičnog konzervativizma, već on ostaje hladan, bez sociopsihološkog produblivanja, kao da prisustvuje logičnom razvoju historijskog propadanja i zasluženju kazni zbog nekog, još uvijek živog praroditeljskog grijeha." (Rizvić 1995:241) Bespotrebno je naglašavati da Andrić niti jednom riječju u tekstu nije čak ni nagovijestio, a kamoli jasno izrazio bilo kakvu sličnu misao. Ono o čemu jeste pisao, ali što Rizviću nije bilo dovoljno zanimljivo da bi tome posvetio svoju pažnju, jeste sitan, ali ipak osjetan korak ka subverziji čvrstog bosanskog patrijarhalnog sistema vrijednosti. Promjena je i ovog puta uočena na mostu kao centralnom mjestu kasabe. Evo šta Andrić o tome piše:

"Bila je još jedna novina koju su donela okupatorska vremena i novi ljudi: na kapiju je počeo, prvi put otkako ona postoji, da dolazi ženski svet. Činovničke žene i kćeri, njihove služavke i dadilje zaustavljale su se tu u razgovoru ili dolazile o praznicima da sede, zajedno sa svojim pratiocima vojnog ili civilnog reda. To nije bivalo često, ali je ipak kvarilo raspoloženje starijim ljudima. (...) Postojala je, naravno, oduvek izvesna veza između kapije i ženskog sveta u kasabi, ali samo utoliko što su muškarci dolazili da devojkama koje prelaze most dobace poneku laskavu reč ili da svoje zanose, jade i sporove zbog žena izraze, rasprave ili odboluju tu na kapiji. (...) Svega toga je bilo, ali žene, u svom liku, nisu se nikada zadržavale ni sedele na kapiji, ni hrišćanske ni, pogotovo muslimanske. Sad se to promenilo." (Andrić 1988:164-165)

Međutim, Rizvić želi pokazati kako Andrić ni ovdje ne propušta da u svoje razmatranje unese nacionalnohistorijsku dimenziju iz svoje disertacije, pa će u tu svrhu njegova, prilagođena verzija ovog dijela tekst izgledati ovako:

"'Primećivalo se samo da sada na kapiju dolaze i Srbi i Jevreji sve slobodnije, u sve većem broju i u svako doba dana, ne vodeći računa kao nekad, o Turcima i njihovim navikama i pravima.', jedino 'žene, u svom liku, nisu se nikad zadržavale ni sedele na kapiji, ni hrišćanske ni, pogotovo muslimanske'." (Rizvić 1995:242)

Dobar pokazatelj koliko ovakav redukcionistički pristup krade od teksta i neopravdano poništava bitne aspekte djela. Ovo je prilika da se osvrnem i na dva poglavlja romana koja Rizvić u potpunosti preskače. Ta činjenica ne iznenađuje jer već i naziv Rizvićeve knjige – "Bosanski muslimani u Andrićevoj svijetu", ukazuje na to da će roman od četiristo stranica biti reduciran na

analizu likova bosanskih muslimana, pa prema tome sve ono što se ne tiče direktno njih bit će tretirano kao nevažno za razumijevanje djela. Dvije teme koje Andrić kroz ta poglavlja obrađuje su opasnost poroka i ženska snaga i sposobnost koje dolaze do izražaja u patrijarhalnoj sredini u kojoj do skoro nije bilo uobičajeno da se žena duže zadrži na mostu, a kamoli da sama, nezavisna, održava porodični biznis, a s njim i kompletnu porodicu. Prva tema obrađena je kroz lik Milana Glasinčanina, poročnog čovjeka, kockara. Zaslijepljen strašću, nesposoban da je kontrolira, on će se naći na ivici siromaštva i istovremeno na ivici ludila. S druge strane, s likom Jevrejke Lotike Andrić po prvi put u ovom romanu dublje zalazi u izgradnju ženskog lika. Društveno-historijske promjene mu za to daju prostora jer, kao što smo vidjeli i ranije, po prvi put žene izlaze iz svojih kuća, slobodne da od života iskuse nešto više od vođenja domaćinstva i ispraćanja regruta u vojsku. Ako je "Na Drini ćuprija" roman koji je napisan da bi prikazao historijski pad Bošnjaka i opravdao zločine počinjene nad njima u Drugom svjetskom ratu, zašto je Andriću trebalo da gubi vrijeme pišući ova dva poglavlja i obrađujući teme koje sa muslimanima nemaju baš nikakve veze? Zašto se bavio dramom ruskog mladića Gregora Feduna koji će stradati kao žrtva nevinih mladićkih zanosa i prljavih prevara onih koji su tu njegovu naivnost i nepažnju podmuklo iskoristili? Pa ni trenutak u kojem ljudskost nadilazi stroge vjerske regule i pop Nikola odobrava ukop mladića koji je izvršio samoubistvo neće biti dovoljno zanimljiv da bi ga prokomentirao, makar uzgred spomenuo. Kompletna priča ovog poglavlja u Rizvićevoj interpretaciji je svedena na Andrićevu neusaglašenost u imenovanju maskirane djevojke koja prelazi most, pa je tako jednom naziva "turskom djevojčicom", a drugi put "muslimanskom djevojkom", i na pobunu protiv nove regrutacije koja "(...) započeta u romanu reakcijama Bošnjaka, završava emotivnim opisom odlaska prvih regruta iz kasabe i naricanjem srpskih majki, koje jure drumom za regrutima koje 'nepoznati car odvodi u nepoznatu zemlju, na nepoznata iskušenja i poslove', isto kao u scenama odvođenja u adžami-oglanem dajući djelu ritam historijske analogije..." (Rizvić 1995:244) Pa i posljednji navod je krivotvoren kako bi se potvrdila teza da Andrić ističe kontinuirano ugnjetavanje Srba. Nigdje se u tekstu ne navodi da za regrutima plaču isključivo srpske majke, niti bi se ta tvrdnja mogla uklopiti u raniji tok pripovijedanja jer Andrić piše jasno: "Ona uznemirenost oko popisa već se bila i zaboravila, kad zaista otpoče regrutovanje mladića, bez razlike na veru i stalež." (Andrić 1988:179) I nakon toliko primjera, još uvijek su pomalo začuđujuće ovakve tvrdnje koje se mogu pobiti jednostavnom suporedbom citiranih dijelova sa originalnim tekstom.

U naredna tri poglavlja Andrić detaljno opisuje stanje u kasabi kad se njeni stanovnici, nakon izvjesnog vremena, počinju prepuštati neminovnim promjenama i vraćati stalnim poslovima. Sve se kreće u rasponu od prvobitnog poleta, prividnog osjećaja slobode, raskoši i bogatstva do spoznaje da sve i nije baš tako sjajno kako se činilo, da i ova vlast kao i prethodna ima svoje ciljeve koje će ona neupitno i ostvariti, samo drugačijim sredstvima i metodama. Rizvić se ponovo okreće provjerenom metodi: citiranje – prepričavanje, uz obavezno podsjećanje da "Kao i uvijek kada se iz njegova pripovijedanja dobijao dojam da život i historija podjednako zahvataju sve stanovnike Bosne, Andrić je pravio rezove i ubacivao epozide o podijeljenosti i suprotstavljenosti Turaka i hrišćana u njoj, o različitom osjećanju, doživljavanju, shvatanju i narodne poezije i predanja, različitom interesu historije i suvremenosti, kao bitnu koncepciju cjelokupnog njegova stvaranja i želju da se ona ne zaboravi, što u ovom romanu otkriva i funkciju ovog djela u zbivanjima suvremenim njegovu stvaranju." (Rizvić 1995:249) Nakon toliko napomena ovog tipa, čitalac se gotovo zapita da li bi sve podjele koje su ikad na prostoru Bosne postojale (i koje su bile žive podjednako i onda kada je Muhsin Rizvić pisao svoju knjigu i danas) bile zaboravljene i izbrisane da ovaj Andrićev roman nije ugledao svjetlo dana i da on nije o tim podjelama odlučio pisati, s namjerom da se one nikad ne zaborave. Umjesto toga, pametnije bi bilo (doduše, na štetu ovog diskursa koji bi bez ovakvog romana izgubio tlo pod nogama) da je Andrić napisao bajku o zemlji koja je nekim čudom ostala izvan svih svijetu poznatih historijskih događaja, sačuvana od bilo kakvih podjela, sukoba, nasilja, gdje svi žive dugo i sretno. Time bi izbjegao kritike kakve mu upućuje profesor Rizvić i oni koji dijele njegovo mišljenje, ali možda ne bi bio jedan od najboljih i najznačajnijih pisaca sa ovih prostora. Pitanje se samo od sebe nameće: ima li išta prirodnije od toga da pisac koji radnju svog romana smješta u kasabu u Bosni, na granici sa Srbijom, u stvarni historijski kontekst precizno određen, i pritom kreira likove koji su, naravno, izmišljeni, ali po svojim karakteristikama realni, piše i o podjelama, različitim reakcijama kod ljudi koji vijekovima imaju različite interese, ali i o susretima, preklapanjima, izjednačavanjima, kojih u ovom romanu ima, ali Rizvić neće da ih vidi? Da li bi Andrićev roman "Na Drini ćuprija" bio to što jeste kada bi se iz njega odstranilo sve ono što Rizvić smatra neprimjerenim? Odgovor je jasan.

U 19. poglavlju romana, kao nastavak na prethodno opisanu atmosferu u kasabi u vrijeme neposredno nakon Balkanskih ratova i u osvit Prvog svjetskog rata, Andrić će kroz paletu likova prikazati zamršene odnose među omladinom u tom živom i burnom periodu. Odrasli u zabačenju

bosanskoj kasabi u kojoj su gotovo svi događaji bili samo odjek velikih zbivanja u svijetu, oni su bili željni stvarnih iskustava i neposrednog učešća u bitnim stvarima. Odlazak na studije u velike svjetske gradove stvarao je u njima osjećaj da zaista postaju dio velikih promjena. Ohrabreni time, okupljeni na kapiji višegradskog mosta, oni su vatreno branili svaki svoje ideje nastojeći, po pravilu neuspješno, uvjeriti svog protivnika da nije upravo. Tu se sukobljavaju ortodoksni socijalizam i nacionalizam kao dva puta ka oslobođenju od višestoljetnih okupatora. Međutim, kao glas sumnje u sve velike ideje koje su ovi mladići donijeli iz evropskih gradova, i koje u tom trenutku postoje samo kao vizija sjajne budućnosti u njihovim glavama, Andrić uvodi Nikolu Glasinčanina, mladića koji je ostao u kasabi, pa samim tim nije imao prilike zaraziti se istim zanosima. Njegova skepsa dolazi do izražaja u sukobu sa dugogodišnjim prijateljem Jankom Stikovićem. Mada je povod za burnu raspravu bila djevojka, Glasinčanin će na samom početku dovesti u pitanje sve planove koji su se rojili u mladićkim glavama:

"I što vas više slušam, sve se više uvjeravam da većina tih usmenih ili pismenih diskusija i nema veze sa životom i njegovim stvarnim zahtjevima i problemima. Jer život, pravi život, ja posmatram iz najbliže blizine, vidim ga na drugima i osjećam na sebi. Može biti da se ja varam, a ne umijem ni da se izrazim dobro, ali meni se često nameće misao da su tehnički napredak i relativni mir u svijetu stvorili jednu vrstu zatišja, jednu naročitu atmosferu, vještačku i nestvarnu, u kojoj jedna klasa ljudi, takozvanih inteligenta, može slobodno da se preda dokonoj i zanimljivoj igri sa idejama i "pogledima na život i svijet". Jednu vrstu staklenih bašta duha, sa vještačkom klimom i egzotičnom florom, a bez ikakve veze sa zemljom, stvarnim a tvrdim tlom po kome se kreću mase živih ljudi. Vi mislite da raspravljate o sudbini tih masa i njihovoj upotrebi u borbama za postizanje viših ciljeva koje im vi postavljate a, u stvari, kotači koje se okreću u vašim glavama nemaju nikakve veze sa životom mase, ni sa životom uopšte." (1988:283-284)

Andrić je kroz ovakvu polifoničnu strukturu u jednom poglavlju prikazao pluralitet ideja koje su u to vrijeme iz Evrope pristizale u Bosnu, ali i postojanje onih glasova sa strane, kao što je Glasinčanin, koji su pobliže upoznati sa stvarnim stanjem duhova u narodu, "prizemljeni", pa samim tim i sumnjičavi prema svim velikim uspjesima koje vatrena studentska omladina namjerava ostvariti preko noći. Dodatak ovoj sceni je i dijalog između Tome Galusa i Fehima Bahtijarevića, ujedno i jedini kojim se Rizvić u ovom poglavlju zanima. Jasno, zato što je u

raspravu ovog puta uključen muslimanski mladić. Galus kritikuje Bahtijarevića zbog odluke da studira orijentalistiku, smatrajući da je taj izbor samo rezultat vijekovne vezanosti bosanskih muslimana za sve što je orijentalno, a što je za njih još uvijek asocijacija na vrijeme kad su bili gospoda i kad je moć bila u njihovim rukama. Kao klasa koja je stoljećima činila vrh društvene ljestvice, gospodare i upravljače, oni su, smatra Galus, oblikovani takvim načinom života, primjereniji za konkretne nauke. Na ovo treba dodati i to da Toma Galus govori iz pozicije zagovornika nacionalnog ujedinjenja kao puta do oslobođenja od višestoljetne okupacije koju u tom trenutku provode Austrijanci, ali koju su mnogo duže nad ovim narodom provodile Osmanlije. U njegovom izlaganju lahko je uočiti ogorčenost zbog porobljenosti južnoslavenskih naroda i vatrenu želju za oslobođenjem. Kada se sve to uzme u obzir, nije čudno da lik koji je ovako izgrađen i zastupa ovakve stavove, kritizira Bahtijarevićevu odluku da slijepo slijedi tu liniju koja ga, po njegovom mišljenju, i dalje vezuje za Orijent, iako su turska vremena prošla. Zanimajući polifoničnu strukturu ovog poglavlja, odbijajući da prati na koji način Andrić gradi svoje likove, pa da prema tome pokuša razumjeti značenja njihovih ideja, a onda i kompletne scene, Rizvić će ponovo svojim redukcionističkim metodom značenje svesti na ovaj Galusov "rasistički" komentar upućen Bahtijareviću, uz obilno citiranje Galusovih ideja i Bahtijarevićevih promišljanja o njima.

Jedna od posljednjih scena ovog poglavlja prikazuje Nikolu Pecikozu koji se "kladio u dva litra vina da će preći po kamenoj ogradi do kraja mosta. Prekidoše opkladu i mladić se ispe na ogradu i pođe, raširenih ruku, oprezno mećući nogu pred nogu kao mesečar. (...) Vratolomna šetnja ovog bezumnika Pecikoze podsetila ga je (Stikovića, op. A.B.) odjednom na najranije detinjstvo, kad je idući u školu gledao u magli zimskog jutra zdepastog Ćorkana kako igra po ovoj istoj ogradi." (Andrić 1988:510) Ovo nije prvi put da Andrić u ovom romanu u sklopu scena koje prikazuju pijanstvo, veselje i raskalašenost prikazuje i hod po strmoj ivici mosta kao akciju koja prizilazi iz takvog stanja sudionika.¹³ Ali je zanimljiva Rizvićeva interpretacija istih. Komentirajući prvi, on piše:

¹³ Značaj ovih na prvi pogled nevažnih scena pojašnjavao je Džadžić u svom predgovoru. On piše o tzv. kolektivnom subjektu kasabe u kojem postoji psiha "starija od psihe pojedinca", pa iz toga proizilazi i "zahtev za višestrukim ponavljanjem ljudskih situacija i odnosa, kolektivnih pomama i provala mržnje. To ponavljanje ima velike razmere, a koren mu je i u nasleđenim engramima psihe i u jednosmernom delovanju kolektivno-nesvesnog. (...) Jedna scena na mostu, čiji su učesnici tri predstavnika triju generacija, scena koja se ponavlja uprkos svojoj prividnoj bezrazložnosti, simbolički uokviruje to 'večito ponavljanje' individualnih sudbina i njihove akcije." (Džadžić 1988:16)

" 'neki Murat, zvani Muta, malouman mladić iz aginske porodice Turkovića iz Nezuka', - naglašava Andrić, - 'odjednom se ispeo na kamenu ogradu mosta' i pošao po njoj kao što će to i Ćorkan učiniti u jednom od narednih poglavlja, simbolizirajući podtekstualno taj hod po opasnoj ivici nad Drinom kao historijsku sudbinu Bošnjaka, kretanje po ćupriji kao kulturnom doprinosu Turaka u Bosni..." (Rizvić 1995:210)

Kada priča stigne do Ćorkana i kad se i on, potaknut šalama dokonih pijanica, popne na ogradu mosta, Rizvić će to u svojoj knjizi citirati, ali neće u tome vidjeti ništa neobično. Kada, pak, Andrić u istu ulogu stavi Nikolu Pecikozu, Rizvić se se praviti da to nije ni pročitao. Zašto njegov hod po ivici nije protumačio kao historijsku sudbinu Srba? Zato što to ne bi imalo nikakvo uporište u tekstu. Zato što bi to značilo proizvoljnost. Jednako kako je značilo i u kontekstu prve scene.

Roman ulazi u svoju završnicu sa prvim danima rata. Andrić ponovo opisuje stanje u kasabi kao odjek zbivanja koja ovog puta i nisu tako daleko kao inače. Veliki događaji uselili su se u Bosnu, u Sarajevo, gdje je izvršen atentat na predstolonasljednika. Kao i uvijek, reakcije Višegrađana su različite, ali strah od smrti i stradanja jednak kod svih. Rizvić posljednje stranice svoje interpretacije ovog romana posvećuje analizi sudbine dva muslimanska lika, Mujage Mutapdžića i Alihodže Mutevelića. Citirajući detaljno dijelove u kojima Andrić opisuje njihova stradanja, od Mujaginog izbjeglištva do Alihodžine smrt, on pokazuje kako se u romanu svodi luk tragične sudbine Bošnjaka kao rezultat njihove krivice zbog prihvatanja tuđe vjere i udruživanja sa Turcima. Mada se kratko osvrće na stanje u drugoj zajednici – "Na drugoj strani ove Andrićeve romaneskne naporednosti dvaju naroda sve je drukčije: 'U srpskim kućama, koje su sabijene oko crkve na Mejdanu, naprotiv, nema ni žalbi na prošlost ni bojazni od budućnosti; samo strah i tegoba sadašnjice.' A ispod toga 'sve je isto, kako je bilo i ranije i oduvek; isto pritajeno slućenje kao nekad, pre više od sto godina, kada su na Panosu gorele ustaničke vatre, ista nada, isti oprez, i ista rešenost da se sve podnese, ako drugačije ne može da bude, i ista vera u dobar kraj, tamo negde na kraju krajeva.' " (Rizvić 1995:290) – Rizvić ne spominje slučaj Pavla Rankovića koji je "već drugog dana rata uzet sa još nekoliko uglednih Srba u taoce" da "jamče životom da niko neće razoriti ili oštetiti most". Ne komentira ovakav nelogičan, neljudski postupak austrougarske vojske koju, kako na više mjesta ističe, Andrić slika isključivo u pozitivnom svjetlu kako bi što više povećao kontrast između nje i zle i pokvarene turske uprave. Ne osvrće se ni na sudbinu Jevrejke Lotike i njene porodice. Sve su to legitimni sastavni dijelovi ovog romana, ukomponirani u golemu

građu sa ciljem. Zašto Rizvić od početka ignoriše i preskače sve što Andrić napiše o Jevrejima? Zašto se spominje i stradanja nevinih Srba u prvim danima rata? Zato što tad tvrdnja da Andrić u završnici dovodi Bošnjake do zaslužene kazne zbog "odrođavanja" i izdaje ne bi mogla opstati. Roman se završava smrću Alihodže kao Andrićevog najdublje razrađenog lika koji od početka izražava glasne sumnje u blagodat i dobre namjere novog okupatora, da bi se njegova strahovanja i upozorenja u konačnici i obistinila, ali on piše o stradanju i muslimana, i hrišćana i Jevreja.¹⁴ On piše o cikličnom ponavljanju nasilja i zla. Ono se u sličnim oblicima javlja kroz stoljeća i provode ga Osmanlije, Austrijanci, Srbi koji ga vide kao put do oslobođenja. O ovome je pisao i Džadžić, potaknut Andrićevom bilješkom na kraju romana – "Beograd, juli 1942 – decembar 1943":

"Ako pođemo od podatka koji čini organski deo romana – 'Beograd, juli 1942 – decembar 1943' – Andrić kao da nas upućuje i na izvesna dublja načela svoje poetike (...) mogli bismo doći do ove autorove sugestije: ja pišem u jednom vremenu, ali opisujem drugo vreme. Ili: ja pišem iz samog središta ratnog pakla, ali opisujem četiri veka prošlosti, u kojima su ratne godine bile samo mnogobrojne i prolazne tačke na beskrajnoj tački događaja. Ili: ja pišem iz jednog tragičnog vremena, ali opisujem tragiku prošlih vremena, i to ne kao kondenzovan izraz trenutka, već u širokom vremenskom rasponu, što potire patetiku svake pojedinačne ljudske tragike. Dolazimo i do onog poznatog stava, koji smo davno još uočili Andrićevim povodom, o tome kako se kaos jednog vremena 'zaglušuje' kaosom drugih vremena." (Džadžić 1988:19-20)

Muhsin Rizvić je interpretaciji Andrićeve književnosti pristupio s ciljem da prikaže kako su u tim djelima oslikani muslimani, kako kaže i sam naslov njegove knjige. Ideja je u samom startu redukcionistička. Ako uzmemo u obzir da se čak i tom zadatku pristupalo na nekim mjestima dosta površno i selektivno, ostaje pitanje koliko se ovakvo tumačenje teksta uopće može smatrati interpretacijom. Ili, da se vratimo na sam početak i zapitamo se koliko "interpretacija" nastala na selektivnom pristupu građi (pored svih drugih spornih mjesta o kojima je govorio Milutinović) može pomoći književno neobrazovanom čitatelju da shvati suštinu djela?

¹⁴ Kakav je odnos prema Bosni Andrić izgradio kroz svoja djela dobro je opisao i Ivan Lovrenović u tekstu "Ivo Andrić, paradoks o šutnji". On kaže da je Andrić ustvari jedini autor u povijesti umjetničkog, književnog bavljenja svijetom Bosne koji je "nadišao njegovu okamenjenu unutarnju fragmentiranost i međusobnu izoliranost njegovih dijelova, te ga svojom mišlju i svojom stvaralačkom imaginacijom obuhvatio u svoj njegovoj kaleidoskopskoj cjelovitosti. Nitko u našoj književnosti taj svijet nije osjećao tako svojim kao Andrić – sav taj svijet. "

U svijetu pisaca i proroka

O Predragu Palavestri bilo je riječi i ranije. Enver Kazaz i Damir Šabotić tvrde, a Nenad Veličković to i potvrđuje, da je njegovo tumačenje Andrića u svojoj osnovi nacionalističko. Kako je Veličkovićevim tekstom ukazano na problematična mjesta u ovoj kritici, ona je postala predmetom i mog interesovanja, pa ću u nastavku pokazati zašto se i ona može smatrati redukcionističkom. Veličković piše "Kad tvrdi da je 'Andrić ušao u tajnu srpskog narodnog predanja, pretresao legende i značenja mitova, razumeo epska zaveštanja i preneo u književnost središnje vrednosti tradicionalne kulture i moralnosti' (Isto, 8), on proizvoljno (komotno) redukuje Andrićev humanistički opus na nacionalistički.", te da, kad kaže da Andrić "pripoveda o istorijskoj nesreći jednog naroda sa granice, koji je ostavljen pred kapijom civilizacije i za sva vremena osuđen da nosi na sebi pečat izgnanstva." (Palavestra, 1992: 8), Palavestra bez sumnje misli na srpski narod i pritom ne vodi računa o logici književnog teksta. (Veličković 2020) Imajući u vidu ove iskaze iz uvodnog poglavlja "Knjige o Andriću", detaljnije ću se pozabaviti poglavljem pod naslovom "Andrićevo obraćanje Evropi", u kojem Palavestra iznosi zanimljivu tvrdnju da se Andrić svojim književnim djelima obraćao Evropi s ciljem da joj ukaže na nesreću koja prijete Balkanu, a naročito Bosni:

"Na jedan ogranak tog nesrećnog sveta pokore i istorijskog prokletstva, i to ogranak najbliži Evropi i donekle prilagođen standardnima evropske civilizacije, Andrić je ukazao kako svojom pričom, tako i svojom skrivenom porukom, upućenom modernoj evropskoj javnosti. Balkanska poruka Andrićeva, na koju zapadni upravljači nisu obratili pažnju, ostala je neprimećena čak i u diplomatskim krugovima, mada su oni navikli da čitaju između redova i da u konzulskim i diplomatskim izveštajima lako dešifruju skrivena obaveštenja, procene i upozorenja sakupljena na samom izvoru. (...) Znatan deo njegovih obraćanja Evropi i Zapadu utkan je i rasut po njegovim pripovetkama i romanima, među kojima se, kao izraziti oblik duhovnog i civilizacijskog dijaloga sa Zapada, posebno izdava 'Travnička hronika'. (...) Određenu težinu u tome smislu ima i roman na 'Na Drini ćuprija!...' (Palavestra 1992:233-242)

Čitajući ovo poglavlje knjige, vi stičete utisak da je Andrićeva namjera bila toliko očigledna da je pravo čudo kako vam je promakla. Ako je za utjehu, promaklo je i gospođi Evropi.

Andrića kao pisca zanima čovjek, prije svega i iznad svega. On radnju romana "Na Drini ćuprija" smješta u Bosnu, u Višegrad, i prati je kroz različita razdoblja historije – od osmanske, preko austrougarske uprave, pa do početka Prvog svjetskog rata. Možemo slobodno reći da su i prostor i historijski događaji samo pozornica na kojoj se odigravaju ljudske drame. Jer to je ono što Andrića zanima. Kako se na različite ljude odražavaju složeni historijski događaji, i pritom "različiti" ne znači nužno vjerski različiti, što potvrđuje i sukob između Alihodže i Karamanlije prilikom ulaska austrougarske vojske u Višegrad. Vjerska pripadnost samo je jedan dio identiteta Andrićevih likova i nipošto ih ne određuje u cjelosti. Njegovi likovi su "obični ljudi", a ne predstavnici kolektiva, naroda, religije. Kada Veličković kaže da je "Karakteristika ovog diskursa uopštavanje radi stilskeg efekta (tursko vrijeme je vrijeme kada su se srpske glave nabijale na kolac, islamski element je groteskan i strašan, Radisav predstavlja jedan narod – srpski narod, kojeg muče i uništavaju)", on misli i na ovo – "Otpor bosanskih muslimana, neposredno ugroženih tom promenom (misli se na austrougarsku okupaciju, op. A.B.), Andrić je vezao za raspoloženje i lik naslednog čuvara mosta Alihodže Mutevelića, čija smrt, na samom kraju romana, simbolično govori o konačnom završetku jedne ere u istoriji mosta, ere koju je pisac hteo da predstavi zauvek okončanom." (Palavestra 1992:263) Zvuči poznato. Radisav predstavlja jedan narod – srpski, Alihodža muslimane, "Turke", pa tako njegova smrt simbolizira konačan kraj jedne, osmanske, muslimanske, ere. Prisjetimo se šta je o ovome pisao Rizvić. Andrić u romanu "Na Drini ćuprija" prikazuje historijski pad Bošnjaka, pa se on simbolično završava smrću Alihodže kao njihovog predstavnika. Isti princip, isto tumačenje.

"Slično predviđanje ratnih sukoba u Bosni Andrić je imao i pri kraju romana 'Na Drini ćuprija', u opisu topovskih okršaja i bombardovanja Višegrada početkom Prvog svjetskog rata. Tada su se na tom području sukobile srpske i austrijske trupe; danas takvi prizori sarajevske i višegradske drame pripadaju verskom i etničkom ratu između delova domaćeg bosanskog stanovništva." (Palavestra 1992:260)

"U takvom sagledavanju gotovo arhetipske bezumnosti zajedničkog ludila u Bosni (misli na opise početka Prvog svjetskog rata u romanu "Na Drini ćuprija", op. A.B.), gde su se, pored ostalih zala, razgoreli još i verski sukobi i nenaplaćeni genocidni računi iz ranijih vremena, naznačena je i glavna Andrićeva ideja o neiskorenjivosti i nadmoći mržnje na večito zatrovanom i istorijski ukletom prostoru." (Palavestra 1992:261)

Ukleti narod, ukleti prostor – to su sintagme s kojima Palavestra pristupa tumačenju književnosti. Ali, krenimo redom. Zašto Palavestra misli da je Andrić opisivanjem sukoba iz Prvog svjetskog rata predvidio i najavio rat u Bosni '92. godine? Po čemu je Bosna 1914. bila više "mjesto zatrovano mržnjom" nego što je to bio ostatak svijeta? Da, Andrić piše o Bosni kao mjestu svog rođenja, što ne znači da u svjetskom ratu iste mržnje nije bilo i u Njemačkoj, Rusiji, Americi ili bilo gdje na svijetu. Ako se uzme u obzir činjenica koju čak i sam Palavestra navodi – rat koji Andrić opisuje je rat za oslobođenje, vođen između okupatora i okupiranog narodu i sa religijom nema nikakve veze jer se vodi između dvije hrišćanske sile, a rat u Bosni 92-95. svakako ima – onda je ova Palavestrina poveznica na klimavim nogama. Možda Andrić ipak nije htio to da kaže? Ne bi bilo loše na ovom mjestu kratko spomenuti da Palavestra isto značenje uporno pokušava nametnuti i priči "Pismo iz 1920.", gdje je njegov redukcionistički pristup još očitiji. Ona je "Andrićevo najneposrednije i najpotresnije gorko upozorenje Evropi", tvrdi Palavestra pa onda citira dio u kojem Levenfeld govori o mržnji u Bosni od koje kani pobjeći, ali ne spominje da isti taj čovjek na kraju gine u ratu u Španiji. Mržnja se iz lokalnog fenomena prenosi na općeljudski plan, kao obilježje cijelog čovječanstva i njegovog militarističkog poretka, kako piše Kazaz u tekstu "Kritika mržnje i utopija ljubavi." Šta bi se desilo da je Palavestra to spomenuo? Mržnja u Bosni bi izgubila na svojoj specifičnosti, vidjeli bismo da se jednako od mržnje gine i u Španiji, dakle u Evropi kojoj Andrić očajnički poručuje da Bosna treba pomoć. Ili, drugim riječima, Evropa nije nikakva oaza mira niti je uvijek sposobna riješiti sukobe čak i unutar granica svog civiliziranog svijeta.

Baveći se Andrićevom (a ustvari svojom) idejom Bosne kao zemlje mržnje, Palavestra, kao ni Rizvić, ne uočava kako se Andrić, čak i kada opisuje ratne sukobe, sa globalnog plana spušta na nivo zajednica (hrišćanke i muslimanske koje, kao posljedica historijskih okolnosti, ratne sukobe doživljavaju na prividno različit, a u suštini jednak način, onako kako čovjek jedino i može doživjeti tu provalu nasilja, a skupa s njim i straha za vlastiti opstanak), a onda do čovjek pojedinca. Andrić prikazuje kako užas rata djeluje na ljude različitog karaktera i različitih životnih iskustava, na sumnjičavog i nepovjeljivog Alihodžu, višestrukog izbjeglicu Mujagu Mutapdžića, nepravedno zarobljenog Pavla Rankovića, Jevrejku Lotiku, hrabru i snalažljivu ženu koja u novim okolnostima gubi razum, mladu učiteljicu Zorku. Enver Kazaz u svojoj knjizi "Bošnjački roman XX vijeka" govori i o novohistorijskom romanu i, ako pažljivije razmotrimo karakteristike ovog žanra, vidjet ćemo da su one uočljive i u "Ćupriji": Kazaz piše da novohistorijski roman

"prevazilazi stroge granice historijskih činjenica i činilaca i njihovih tradicionalnih značenja, da bi ostvario kompleksnu sliku uslovnosti i rušenja poretka vrijednosti u izmjenama društvenih formi. (...) za savremeni roman ona (povijest, op. A.B.) nije tvoračka snaga, niti tvorači prostor. Ona je u tom pogledu regresivna sila koja represivno djeluje na čovjeka. Ovaj obrat, od čovjeka kao njenog tvorca i povijesti kao smislenog toka do čovjeka koji trpi povijesni nered postajući njegovim zatočenikom i do slike povijesti čiji je smisao upitan i sporan, dogodio se onog trenutka kada je romanopiscu postalo jasno da je čovjek sa svojim humanim potencama poražen u povijesnom lancu zbivanja. Povijest nije više područje ljudskog aktivizma i smislene akcije u hijerarhijski strogo uređenom svijetu koji posjeduje neokrnjene veličine svoje vertikale, već je ona iskazana čak i kao spoznaja o iracionalnoj dimenziji povijesnog zla i raznovrsnim oblicima ljudskog zatočenja u slijepoj sili totalitarnog poretka svijeta i svijesti. Zato u novohistorijskom romanu povijest i ideologija dolaze kao raznoliki vidovi čovjekovih ograničenja, nemoći i poraza pri sudbinskom susretu sa duhumaniziranim silama i institucijama totalitarnog svijeta." (Kazaz 2004:138-139)

To je upravo ono što Andrić čini. Akcenat nije na velikim historijskim događajima kao takvim, već na doživljaju i reakciji različitih individua koje imaju jedan zajednički cilj – oduprijeti se tom vrtlogu koji ih namjerava progutati i pronaći neki čvrst oslonac u svijetu koji se uvijek iznosi potresa. Time ovaj Andrićev roman nadilazi tvrdnju da je to priča o Bosni (ili bosanskoj mržnji), a njegova tema postaje univerzalna, jednako važeća za sve dijelove svijeta u kojima se čovjek na isti ili sličan način suočava s razornim djelovanjem zla. Istovremeno, pokazuje se koliko je Palavestra tezom da Andrić svojim djelima, pa i ovim romanom, najavljuje rat 1992. i piše poruku Zapadu ustvarni banalizirao piščevu ideju i namjeru.

Rizvić je o ovom romanu pisao dosta detaljnije, pa se njegov redukcionizam očituje i na mikroplanu – doslovno u izostavljanju riječi ili rečenica koje bi mogle naštetiti ideji koju propagira, ali i na tumačenju djela kao cjeline. S druge strane, Palavestrin redukcionizam potaknut je željom da prikaže Bosnu kao zemlju mržnje i to opravda Andrićevim tekstovima. Nastranu sve ostale omaške u ovoj interpretaciji (o nekima piše Veličković, a po nekima, kao što je nerazlikovanje autora i likova, Milutinović ga je, samo da je htio, mogao staviti rame uz rame s nekim bošnjačkim kritičarima), Palavestra reducira značenja Andrićevog romana i tumačenje

odvodi u stranputicu. Tako se od piščeve želje da prikaže ono o čemu historiografija ne govori – ljudske drame uzrokovane historijskim previranjima, položaj "malog" čovjeka i njegov doživljaj promjena svjetskih razmjera – dolazi do tvrdnje o kojoj sve vrijeme govorimo: Andrić vidi da je Bosna zemlja mržnje, on to dokazuje kroz kompletan svoju opus, pa tako i u romanu "Na Drini ćuprija" u kojem proročki predviđa rat 1992-1995. Sve što je u njemu napisano služi tom cilju. Ono što ne služi, prešutjet ćemo, možda se nakon ovih upornih redukcionističkih interpretacija i samo osjeti nebitnim, pa jednostavno ispari između korica. Evropa je samo trebala malo pažljivije čitati, pa bismo danas imali Bosnu zemlju ljubavi i mira. Sve u svemu, možemo zaključiti da je Andrićevo djelo u Palavestrinoj interpretaciji ponovo izrazito pojednostavljeno, značenjski osiromašeno i, kao logična posljedica toga, pogrešno protumačeno.

Zaključak

Koliko su interpretacije Andrićevog djela (svakako, ne sve, ali značajan dio njih) zasićene različitim ideološkim nabojima bilo je poznatno i prije nego je ovaj rad napisan. Stoga, sve što je ovdje prikazano može poslužiti kao još jedna u nizu potvrda te činjenice. Međutim, mnogo veći značaj daju mu zaključci o upotrebi redukcionističkog metoda u književnoj kritici do kojih me dovela analiza dvije opširnije interpretacije romana "Na Drini ćuprija". Riječ je o poglavljima iz knjiga "Bosanski Muslimani u Andrićevu svijetu" Muhsina Rizvića i "Knjiga o Andriću" Predraga Palavestre. Sve što je analiza pokazala, moglo bi se u jednu rečenicu sažeti ovako: svaki književni kritičar koji odabere redukcionistički pristup djelu ima u svojim rukama moć da od njega na semantičkom planu napravi šta god želi. Obeshrabrujuće bi moglo biti to što takve nakazne interpretacije padaju pred svakom ozbiljnijom kritikom i što autor time opasno narušava svoj kredibilitet. No, kao što smo mogli vidjeti, hrabrih ipak ima.

Na samom početku govorila sam o knjizi "Bitka za prošlost", koja mi je poslužila kao podsticaj za pisanje ovog rada, a zatim i o članku "Srpski diskurs o Andriću: Tragovi kolektivne traume" Nenada Veličkovića, nastalom kao odgovor na Milutinovićevu tvrdnju da srpski diskurs o Andriću ne postoji. Autori čijim interpretacijama sam se ja bavila zastupljeni su i u ovim tekstovima. O njihovim interpretativnim strategijama sam, prije nego sam se i sama upustila u analizu, znala sljedeće: Muhsin Rizvić obilato se koristi prepričavanjem, učitavanjem, nametanjem slobodne, neutemeljene simbolike tekstu, pobijanjem vlastitih tvrdnji i iznošenjem teza koje postaju nelogične kada se Andrićev tekst pažljivije pročita. S druge strane, Veličković upozorava da Palavestra u "Knjizi o Andriću" pišćev humanistički opus svodi na nacionalistički i da učitava značenja koja se kose sa logikom književnog teksta. Detaljnije o ovome pisala sam u poglavlju " 'Bitka za prošlost' – o (ne)pristrasnostima". Cilj mog rada bio je istražiti da li se svemu navedenom može pridružiti i upotreba redukcionističkog metoda, kako on u književnoj kritici funkcionira i kakve posljedice njegova primjena ima po interpretaciju.

U poglavlju "Kritika kao prostor (ograničene) slobode" bavila sam se definiranjem pojmova ključnih za temu koju obrađujem. Između ostalog, navela sam da se redukcionizam koristi u različitim oblastima i da pritom on ne mora nužno imati negativno značenje. Međutim, koristiti se redukcionizmom u književnoj kritici znači, najšire kazano, značenjski pojednostaviti

književni tekst, svesti ga na neku ideju koja mu se želi pripisati, a koja se po pravilu ne podudara s onim što je autor tim tekstom zaista želio reći. Pogledajmo kako to izgleda u praksi.

Kako sam i ranije naglasila, središnji simbol romana "Na Drini ćuprija" je Sokolovićev most u Višegradu. Prema legendi koju u romanu priča Alihodža, mostovi su ustvari krila meleka koji su odlučili napraviti spone među ljudima nakon što je đavo svojim rukama izgrebao lice zemlje i tako podijelo predjele i ljude na njima. Oko mosta teče život čovjeka koji Andrića zanima. Zbog prirode materijala koji mu služi kao podloga za razvijanje priče (Bosna, Višegrad, Osmanlije, Austro-Ugarska), Andrićevi likovi međusobno jesu podijeljeni po različitim osnovama, od kojih je najistaknutija religijska. Upravo ona je zamka u koju lahko, slučajno ili namjerno, mogu upasti Ekovi čitatelji prvog stepena. Onim drugima ipak neće promaći činjenica da Andrić kroz svoj opus, pa i kroz ovaj roman, te podjele na različite načine nadilazi, relativizira i ironizira. Međutim, pravo pitanje u ovom slučaju nije da li kritičar nešto vidi, već da li on to želi vidjeti. Oni koji u svojoj interpretaciji pribjegavaju redukcionizmu po pravilu imaju unaprijed zadat cilj koji žele ostvariti. Muhsin Rizvić želi pokazati kako je roman "Na Drini ćuprija" djelo koje demonizira Bošnjake i islam i prikazuje njihov historijski pad. S druge strane, Predrag Palavestra nastoji iskoristiti Andrićev kredibilitet kako bi opravdao svoju ideju Bosne kao zemlje mržnje. Zato on pokušava, interpretirajući njegov roman redukcionistički, tu ideju pripisati i Andriću. Rizvićeva analiza romana je znatno opširnija i detaljnija. Pored svega što je o njoj zapazio Milutinović, treba spomenuti i zaključke koje je o Rizvićevim interpretativnim postupcima iznijela Amila Kahrović-Posavljak u svom tekstu "Čitanje kao kanonizacija: Metode falsificiranja teksta na primjeru 'Mare milosnice' Ive Andrića". Ona kaže da se interpretacija ove priče u knjizi "Bosanski Muslimani u Andrićevu svijetu" svodi na prebrojavanje dobrih i loših likova, prešućivanje dijelova teksta i njegove polifonije, te na tumačenje citata van konteksta. Sve navedeno važi i za Rizvićevu interpretaciju romana "Na Drini ćuprija", ali postoji još nekoliko stavki koje bi se ovome trebale dodati. U prvom redu, kako i sam naziv knjige kaže, Rizvić izdvaja likove koji nose muslimanska imena, a detaljno analizira samo one koje vidi kao negativne. Ono što smatram bitnim za naglasiti jeste to da on po pravilu komentira samo konkretan postupak nekog lika ili njegov opis, a nikako oboje. Odbija pratiti kako Andrić razvija karakterizaciju lika i koje su uzročno-posljedične veze. Reduciranje na samo jedan od ova dva elementa je problematično zato što Andrić gotovo uvijek karakterizaciju likova vrši prožimajući te dvije niti, pa tako opis (fizički ili psihološki) dobija svoju potvrdu kroz postupke i obratno. To sam pokazala na primjeru Rizvićeve i Andrićeve

karakterizacije likova Abidage i Tosun-efendije. U prvom slučaju Rizvićeva pažnja je usmjerena na Abidagino naređenje da se Radisav nabije na kolac, dok je opis njegovog duševnog stanja, stahova i promišljanja zanemaren. S druge strane, Rizvić nije zadovoljan time što Andrić Tosun-efendiju opisuje kao "blijedog Turčina", ali prešućuje njegov hrabar i pohvalan čin. Pozitivne likove muslimana (prisjetimo se opisa Mehmed-paše Sokolovića ili vezirovog novog povjerenika) on u svojoj interpretaciji gotovo da i ne spominje, a o detaljnijoj analizi nema ni riječi. Jedni su zavrijedili komentar, ali drugi ne. Likove kršćana ili Jevreja, naročito one kojima Andrić daje i neke negativne osobine, Rizvić preskače i bez problema iz svoje interpretacije isključuje kompletna poglavlja (naprimjer ona koja govore o kockaru Milanu Glasinčaninu ili Jevrejki Lotiki). Time postiže da ovaj roman, svakako, samo u njegovoj interpretaciji, zaista počinje ličiti na priču koja govori isključivo o muslimanima. Također, Rizvić često previđa, slučajno ili namjerno, da Andrićevi likovi nisu isključivo muslimani ili kršćani. Čini se da on religijsku pripadnost vidi kao neki predznak koji u startu osobu određuje kao pozitivnu ili negativnu, pa onda ovo svoje viđenje pokušava nametnuti i Andriću tako što karakterizaciju njegovih likova gotovo u potpunosti svodi na nju. To nipošto nije ispravno zato što Andrićevi likovi, neovisno od toga kojoj religiji pripadaju, mogu biti i dobri i zli, i preplašeni, i pohlepni, i škrti, i hrabri, i poročni, i ponosni ili ludi. Ni islam ni kršćanstvo nemaju s tim puno veze zato što predstavljaju samo jedan dio njihovog identiteta. Nadalje, jedna od Rizvićevih glavnih teza je i da Andrić ovim romanom produbljuje raskol između tri vjere. Stoga on, da bi to i potvrdio, reducira Andrićev tekst samo na one dijelove koji bi mogli poslužiti kao dokaz tome, a preskače sve ono što takvoj ideji ne služi. Primjer toga je i njegova interpretacija epizode sa popom Nikolom. Rizvić ističe da su Turci u mladosti progonili Nikolu (pritom ne navodi rečenicu kojom Andrić te progone opravdava), ali preskače dio u kojem je opisana ljubav i poštovanje koje mu iskazuju svi građani Višegrada, bez obzira na vjeroispovijest. Ono što je zanimljivo jeste da se Rizvićev redukcionizam ne očituje uvijek na formalnom planu. Iako na više mjesta kasapi Andrićev tekst, nerijetko se dešava i to da on vjerodostojno citira dio iz romana, ali na značenjskom planu prosto zažmire na sve što bi moglo naštetiti njegovoj glavnoj ideji, bez obzira koliko ono bilo očigledno. Kao primjer toga može poslužiti karakterizacija Alihodže, o čemu sam detaljnije pisala u 5. poglavlju. U konačnici, kada se sve pobrojano udruži, daje sljedeći rezultat: Rizvićeva interpretacija je Andrićev roman uprostila, poništila najznačajnije elemente njegovog djela – ideju humanizma kao oružja za borbu protiv zla koje neprestano kruži svijetom, uvijek negdje živo i rasplamsano; pokušaj prevazilaženja

podjela prije svega simbolikom mosta, ali i ukazivanjem na prividnost razlika među ljudima i univerzalne vrijednosti, podjednako važeće za sve; njegovu težnju da prikaže unutarnju slojevitost čovjekovog bića i njegov položaj u svijetu koji nikad ne miruje – sve ono što ga čini savremenim i zanimljivim i danas, gotovo osamdeset godina kasnije. To je postigao postupnim isključivanjem svega onoga što ne služi ostvarivanju unaprijed zadatog cilja. Redukcionistički pristup, udružen sa učitavanjem i upisivanjem proizvoljne simbolike u tekst, pomogao mu je da svoju zamisao (prividno) ostvari.

Predrag Palavestra interpretaciju gradi na zapanjujućim tvrdnjama o Andrićevim proročkim sposobnostima. U "Knjizi o Andriću" on iznosi svoj stav o ratnim sukobima u Bosni '92. godine i kaže da je Evropa počinila ogromnu grešku kada je priznala samostalnost Bosne i Hercegovine i da je trebala znati da će takav čin izazvati haos. Zašto? Jasno, zato što je to zemlja mržnje i mir se može održati samo ako je se bez borbe preda u ruke onim jačim koji imaju pretenzije na njeno posjedovanje. Kako je nekome uopće moglo pasti na pamet učiniti Bosnu samostalnom, slobodnom državom? Zar niste čitali Andrića? I ovdje sve počinje. Jednako kao i Rizvić, Palavestra zatvara oči pred onim što bi trebalo biti prva asocijacija na Andrićevu literaturu – humanizam, različiti primjeri prevazilaženja razlika među ljudima, interes za čovjeka primoranog da trpi i strada. Redukcionistički pristup omogućio mu je da vrlo lahko izbjegne sve što mu ne ide u prilog. On koristi Andrićeve opise početka Prvog svjetskog rata kao potvrdu bosanske mržnje. Time kompleksnu priču značenjski redukuje, uprošćava. Da, Andrić piše o ratnim sukobima, ali to je samo jedan u nizu događaja kroz koje on provodi svoje likove, samo jedna, završna epizoda romana od dvadeset i četiri poglavlja. Zašto Palavestra zaključuje da su opisi ratnih sukoba značajniji od dijelova u kojima se opisuje, naprimjer, dugogodišnje prijateljstvo između popa Nikole i Mula Ibrahima? Nisu, ali prva scena idu u korist Palavestrinoj tvrdnji da Andrić Bosnu prikazuje kao zemlju mržnje, a druga je opovrgava. On neće pojasniti ni na osnovu čega tvrdi da je Andrić pišući o Prvom svjetskom ratu najavio rat '92. godine, iako u tome, vidjeli smo, nema logike. Neće spomenuti ni to da Andrić, s druge strane, jasno prikazuje kako njegov junak bježi od bosanske mržnje da bi poginuo od španske, ako već mržnji možemo davati nacionalni predznak.

Ono što je u ovom kontekstu zajedničko Muhsinu Rizviću i Predragu Palavestri jeste težnja da se ovakvim interpretativnim metodom književni tekst značenjski oblikuje u skladu s njihovima

ideološkim ubjeđenjima. Redukcionizam se pokazao kao izvrsno sredstvo manipulacije i pružio mogućnost ideološki ostrašćenim kritičarima da vam, ukoliko niste Ekov čitatelj drugog stepena, podvale svoju verziju priče, a udalje od shvatanje suštine djela. On se, kao što smo vidjeli, može očitovati na više načina: od doslovnog preskakanju riječi, rečenica, pa i kompletnih poglavlja romana, do pokušaja da se stvori utisak prividne objektivnosti tako što se tekst ispravno citira ili prepriča, ali se onda pažnja usmjeri samo da podobne dijelove, a ostali se tretiraju kao nevažni. Svaki daje isti rezultat – iskrivljenu, pogrešnu interpretaciju teksta.

Literatura

Andrić, Ivo, *Na Drini ćuprija*, Beograd: Prosveta, 1988.

Andrić, Ivo, *Priče*, Beograd: Laguna, 2018.

Beganović, Davor, *Kako razmišljati o Andriću?* 2018.

<http://www.prometej.ba/clanak/kultura/umberto-eco-ljubav-i-mrznja-3578>

(pristupljeno 03. 07. 2021)

Beganović, Davor, *Odgovor Zoranu Milutinoviću*, 2018.

<http://ivanlovenovic.com/clanci/varia/davor-beganovic-odgovor-zoranu-milutinovicu>

(pristupljeno 04. 07. 2021)

Eko, Umberto, *Šest šetnji kroz narativnu šumu*, Beograd: Narodna knjiga, Alfa, 2003.

Haverić, Tarik, *Kritika bosanskog uma*, Sarajevo: ECLD, 2016.

Kahrović-Posavljak, Amila, *Čitanje kao kanonizacija: Metode falsificiranja teksta na primjeru "Mare milosnice" Ive Andrića*, Portal Ivan Lovrenović, 2013.

<http://ivanlovenovic.com/clanci/varia/amila-kahrovic-posavljak-citanje-kao-kanonizacija-metode-falsificiranja-teksta-na-primjeru-mare-milosnice-ive-andrica>

(pristupljeno 06. 07. 2021)

Kazaz, Enver, *Bošnjački roman XX vijeka*, Zagreb-Sarajevo: Zoro, 2004.

Kazaz, Enver, *Egzistencijalnost/povijesnost Bosne – interpretacija u zamci ideologije*

<http://postjugo.filg.uj.edu.pl/baza/files/424/andric-bosna.pdf> (pristupljeno 24. 05. 2021)

Kazaz, Enver, *Kritika mržnje i utopija ljubavi*, 2016. <https://www.jergovic.com/ajfelov-most/kritika-mrznje-i-utopija-ljubavi/> (pristupljeno 14. 07. 2021)

Kazaz, Enver, *Milutinovićeva kritička mrena*, Portal Ivan Lovrenović, 2018.

<http://ivanlovenovic.com/clanci/varia/enver-kazaz-milutinoviceva-kriticka-mrena>

(pristupljeno 03. 07. 2021)

Kazaz, Enver, *Milutinovićeve logičke vratolomije*, Portal Ivan Lovrenović, 2018.

<http://ivanlovenovic.com/clanci/varia/enver-kazaz-milutinoviceve-logicke-vratolomije>

(pristupljeno 03. 07. 2021)

Klaić, Bratoljub, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb: Nakladni zavod MH, 1985.

Lovrenović, Ivan, *Ivo Andrić, paradoks o šutnji*, Portal Ivan Lovrenović, 2012.

<http://ivanlovenovic.com/clanci/bosna-argentina/ivo-andric-paradoks-o-sutnji> (pristupljeno 23.

08. 2021)

Milutinović, Zoran, *Bitka za prošlost*, Beograd: Geopoetika, 2018.

Milutinović, Zoran, *Bosna je zemlja ljubavi ili jedanaest pitanja za Damira Šabotića*, 2019. https://www.researchgate.net/publication/337393931_Bosna_je_zemlja_ljubavi_ili_jedanaest_pitanja_za_Damira_Sabotica (pristupljeno 06. 07. 2021)

Milutinović, Zoran, *Drugi odgovor Enveru Kazazu*, Portal *Ivan Lovrenović*, 2018. <http://ivanlovrenovic.com/clanci/varia/zoran-milutinovic-drugi-odgovor-enveru-kazazu> (pristupljeno 03. 07. 2021)

Milutinović, Zoran, *Odgovor Davoru Beganoviću*, 2018. <http://ivanlovrenovic.com/clanci/varia/zoran-milutinovic-odgovor-davoru-beganovicu> (pristupljeno 03. 07. 2021)

Milutinović, Zoran, *Odgovor Enveru Kazazu*, Portal *Ivan Lovrenović*, 2018. <http://ivanlovrenovic.com/clanci/varia/zoran-milutinovic-odgovor-enveru-kazazu> (pristupljeno 03. 07. 2021)

Milutinović, Zoran, *Prenošenje fokusa Damira Šabotića*, Beograd: Sveske Zadužbine Ive Andrića, 37/2020, pp.321-352.

Palavestra, Predrag, *Knjiga o Andriću*, Beograd: BIGZ, 1992.

Petrović, Svetozar, *Nauka o književnosti*, Beograd: Službeni glasnik, 2009.

Rizvić, Muhsin, *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu*, Sarajevo: Ljiljan, 1996.

Šabotić, Damir, *Bitka za Andrića*, 2019. <https://pescanik.net/bitka-za-andrica/> (pristupljeno 05.07.2021)

Šabotić, Damir, *Kapi iz suhe drenovine*, 2019. <https://pescanik.net/kap-iz-suve-drenovine/> (pristupljeno 05. 07. 2021)

Šabotić, Damir, *Schindlerov advokat*, 2019. <https://magazinplus.eu/schindlerov-advokat/> (pristupljeno 05. 07. 2021)

Veličković, Nenad, *Laža i apanaža*, Beograd: Fabrika knjiga, 2017.

Veličković, Nenad, *The Serbian discourse on Ivo Andrić: Some traces of a collective trauma* u Drosihn, Yvonne, Jandl, Ingeborg, Konwollik, Eva (ur.). *Trauma – Generationen – Erzählen: Transgenerationale Narrative in der Gegenwartsliteratur zum ost-, ostmittel- und südosteuropäischen Raum*. Berlin: Franck und Timme, Verlag für wissenschaftliche Literatur, 2020.

Internet izvori:

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 25. 05. 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34046>>

